

Lőkös Péter

Csabai Mátyás, 16. századi irodalmunk egyik elfeledett költője

Az 1552-es egri ostrom történetét több 16. századi költő és krónikás is feldolgozta. Mindenekelőtt Tinódi Sebestyént kell megemlítenünk, aki két históriás énekben is megénekelte az egri várvédők hőstettét (*Eger vár viadaljáról való ének*, illetve *Egri históriának summája*). Zsámboki János 1553-ban Ferdinánd király parancsára latinra fordította Tinódi hosszabbik énekét. E prózafordítás 1558-ban, majd 1568-ban is megjelent, s ennek köszönhetően az európai közönség is tudomást szerezhetett az eseményről. Önálló latin nyelvű epikus költeményt írt az ostromról az erdélyi szász Christian Schesaeus; Forgách Ferenc, az Itáliából származó Johannes Michael Brutus és Istvánffy Miklós pedig krónikájukban számolnak be részletesen róla. Van azonban rajtuk kívül még egy 16. századi költő, Csabai Mátyás, aki szintén megénekelte az egri ostromot, ám neve a mai olvasók előtt alig ismert. Tanulmányomban vele és két költeményével szeretnék behatóbban foglalkozni.¹

Csabai életéről viszonylag keveset tudunk, születésének dátuma nem ismert. Szinnyei József említi írói lexikonában, hogy a költő a Zemplén vármegyei Laskból (Laškovce) származott.² Tanulmányait a Dobó család támogatásával folytatta először a szepességi német irodalom és művelődéstörténet jeles alakjának, Leonard Stöckelnek bártfai iskolájában, 1555. április 13-tól pedig a wittenbergi egyetemen.³ Innen hazatérve Kassán lett tanár, majd protestáns lekipásztor.⁴ Költőnket 1560-ban a város polgárai közé is felvették, a következő évben pedig házat is vett ott.⁵ Csabai az egyházi tudományokban és szónoklatban is jártas volt, a városi tanács meghívta a magyar papságra, amit ő el is fogadott, otthagya a tanárságot. Egyházi téren azonban összeütközésbe került a városi előljárással, vélhetően azért, mert Kálvin tanai felé hajlott. A kassai városi jegyzőkönyv szerint a tudós férfiú 1562-ben a Bertalan nap utáni kedden hunyt el.⁶

Az ma is köztudott, hogy Tinódi közvetlenül az 1552-es ostrom után Egerben járt, hogy anyagot gyűjtsön tervezett énekéhez. Azt viszont kevesen tudják, hogy nem sokkal az ostrom után Csabai is megfordult ott, és – Tinódihoz hasonlóan – két versben is megörökítette ezt az eseményt, azzal a különbséggel, hogy Csabai ehhez a latin nyelvet választotta. Nem is két egymástól teljesen különböző műről van szó, hanem egy vers rövidebb és hosszabb változatáról. Költeményének első változata, a Dobóék pálóci várában 1554. december 1-jével keltezett 236 soros *Encomium Servatae Agriae Anno MDLII* (Eger 1552. évi védelmének magasztalása) 1555-ben jelent meg Georg Hoffgreff nyomdájában Kolozsváron. Ennek hosszabb, 650 soros változatát, az *Encomium arcis Agriae mirabiliter ac vere divinitus servatae anno Domini M. D. LII*. (Az Úr 1552. esztendejében csodálatos módon és valóban Isten segédelmével megvédett egri vár magasztalása) című verset 1556-ban Wittenbergben jelentette meg Georg Rhaw nyomdája. Tudomásunk szerint mű-

vének mindkét változata egy-egy példányban maradt fenn.⁷ Csabai az első változatot Dobó Istvánnak ajánlotta, a másodikat a három Dobó testvérnek: Ferencnek, Istvánnak és Domonkosnak. Sokáig csak az 1556-os változatról volt tudásunk, mivel a kolozsvári kiadás példányát csak 1963-ban fedezte fel Borsa Gedeon.⁸ Hogy több példány nem maradt fenn, annak az lehet az oka, hogy az ilyen néhány lapos nyomtatványok még a vasaskönyvekénél is könnyebben lettek az enyészet martalékává a századok során.

Az 1555-ös változat előszavában⁹ Csabai így vall arról, mi indította műve megírására: *„Egyetlen magyarázata van annak, hogy a régi görögök és rómaiak emlékezetes tettei, sok egyéb, békében és hadban tevékenységével kitűnt személy viselt dolgaival együtt, miért maradhattak mindmáig az emberek emlékezetében, hogy immár örökké ott is maradjanak: hiszen csak az irodalomnak köszönhetően maradhatott fenn emléküik az utódok körében. Minden józanul gondolkodó ember tisztában van azzal, mily nagy kára származott már abból államunknak, hogy azok, akiknek az emlékezetre méltó dolgokat lehetőségük szerint az emberi feledéstől és elhallgatástól meg kellett volna óvniok, gondatlanságból nem teljesítették kötelességüket. Hiszen mindazt, amit nem bízunk a betűkre, a történelem e hű őreire – amint őseink példáján látjuk, akiknek történetét nagyrészt senki sem jegyezte föl – az idők hosszas váltakozása szükségképpen semmivé teszi.”*¹⁰ Azaz: int attól, hogy a nevezetes tettek feledésbe merüljenek az írástudók hanyagsága miatt. Ez az ókortól kezdve jól ismert toposza az irodalomnak, a humanizmus korában különösen gyakran bukkan fel a híres személyiségek tetteit megörökítő életrajz-irodalomban.¹¹ Az előszó harmadik bekezdésében kifejti azt is, miért latinul írta meg művét: *„Az ellen pedig, hogy némelyek korunk történetét olyan énekekbe szokták foglalni, amilyenekkel aztán az összecsődült népet szórakoztatják, nekem bizony semmi kifogásom nincsen, hiszen e költemények, amellet, hogy a fület gyönyörködtetik, és tisztessen szórakoztatnak, még az események emlékezetének megőrzését is szolgálják. Meg hát az odaillő dallamokba foglalt dolgok is tartósabban rögzülnek az emberi elmében, mint az egyszerűen elbeszéltek. Mindezek az énekek azonban csak egyetlen nyelven érthetők, más népekkel meg nem oszthatók. Az ugyanis, amit a mi nyelvünkön írunk, mások számára nem csupán érthetetlen, hanem egyenest olvashatatlan is marad. Ki nem látja be hát, hogy nyelvünknek Pannonia kiterjedése szab szűkös határokat, különösen manapság szűköseket, mikor szinte mindent elvesztettünk. Amit viszont latin nyelven írunk, arról végtelen számú nemzet szerezhet tudomást. Véleményem szerint hát többre jutnak, akik mások tetteit inkább azon a nyelven próbálják megfogalmazni, amelyet a lehető legtöbben értenek. Ha pedig már államunk történetének kezdeteitől fogva is szorgosan így cselekedtünk volna, nyilvánvalóan sokkal többen akadhattak volna a mieink közt, akik versengve törekednek arra, hogy nevüknek halhatatlan dicsőséget szerezzenek. Ám mindezeket én már későn és hiába panaszlom e korban, amelyben csakis a vagyon és a hatalom uralkodik, miközben a műveltségnek és az igazságnak megvetés a jussa.”* Vagyis kifejezetten a magyarul nem tudó olvasóknak szánta művét. E bekezdés elején Csabai nyilvánvalóan a tudósító históriás énekekre utal. Hogy konkrétan Tinódira gondol-e, vagy más költőkre, nem tudjuk, bár igen valószínű, hogy Sebestyén deák énekeire utal. A negyedik bekezdésben a költő ehhez még hozzáfűzi, hogy mindenek előtt jótévőjének, Dobó Istvánnak illetve az egri ostromnak kíván maradandó emléket állítani.

A kutatók eddig nem sokat foglalkoztak Csabaival, akik pedig írtak róla, azokat szinte kizárólag az érdekelte, hogy Csabai ismerte-e Tinódi énekeit. Szilády Áron és Pintér Jenő

szerint ismerte őket és merített is belőlük.¹² Bodola Gyula szerint (aki egyedülként bővebben, bár nem elég behatóan foglalkozott az 1556-os változattal) az *Encomium arcis Agriae* teljes eredetiségére utal, a mű kezdete, folytatása és befejezése elűt a többi feldolgozástól. Bodola szerint elképzelhető, hogy Csabai olvasta Tinódit, „*azonban a feldolgozásban még ennek sem található semmi nyoma.*” Bodola felhívja a figyelmet arra is, hogy a szerző az ostromnak viszonylag kevés történeti mozzanatát ismeri: „[...] *mindössze a szikszói gyűlést, az első ostromot, a lőporrobbanást, a második és harmadik ostromot dolgozza fel a főbb események közül művében, azokat is csak nagy általánosságban.*” Sok fontos esemény leírása elmarad nála, nem szól arról, hogyan kerültek Pethő Gáspárék, Bornemissza Gergelyék a várba, nem említi Hegedűs István árulási kísérletét, elhagyja a várvédők nevének felsorolását, a bástyák leírását és a vártek elosztását. De mellőzi Mekcsey István tragikus halálának leírását is. Bodola szerint „*Chiabai a várostromnak csak azon mozzanatait ismeri és dolgozza fel, amelyek egyszeri olvasás, vagy hallomásból jó idő múltán is megmaradhatnak az emlékezetben. Új kutatásokat nem tett, a régieket sem használta fel, minek következtében művének történeti alapja nagyon ingatag.*”¹³ Művéből hiányzik a fokozatos fejlődés, epikai részletezést sehol sem kísérel meg, és Dobó sem igazi epikus hős.¹⁴ Bodolára hivatkozva Dézsi Lajos is azon a véleményen volt, hogy Csabainál nem igazolható Tinódi ismerete.¹⁵ Horváth János is úgy vélte, hogy nem bizonyos, hogy Csabai ismerte Tinódit.¹⁶ Borsa Gedeon az előző fent idézett harmadik bekezdésére utalva viszont azt valószínűsíti, hogy a pálóci várban 1554 végén ismerték Tinódi énekét: „*Tinódi a verset 1553 nyarán írta, és néhány hétre rá írásban is eljuttatta Ferdinánd királynak. Zsámboki szerint ezzel egyidejűleg olyanok, akiknek közük volt a vár megvédéséhez (pl. Oláh Miklós) ugyancsak kaptak belőle másolatot. Aligha képzelhető el, hogy Dobónak ne küldött volna Tinódi egy kézírásos példányt. De Csabai ha másképpen nem, nyomtatott alakban nyilván hozzájutott ehhez, hiszen a Chronica 1554. március végén ki volt már nyomtatva.*”¹⁷ Sugár István azon a véleményen volt, hogy az 1556-os szövegben „*csupán néhány lényegtelen új elem szerepel [...] Tinódin túlmenően.*”¹⁸ A kérdés megválaszolása azért nehéz, mert Csabai mindkét énekében megemlíti, hogy az ostrom után maga is járt Egerben. Márpedig, ha Egerben járt nem sokkal az ostrom után, akkor szinte bizonyos, hogy az egriek neki is (a Dobó-család lekötelezettjének!) meséltek az ostromról, sőt talán akár magától Dobó Istvántól is szerezhetett információkat. Vagyis lehet, hogy készülő művéhez ő ugyanúgy feljegyezte a fontosabb eseményeket, mint Tinódi.

Véleményem szerint Csabai ismerte Tinódi énekeit. Mintaként, forrásként főleg az *Eger vár viadalfjáról való ének* szolgálhatott, elsősorban az ostrom leírásánál támaszkodott rá. Sok helyen nagyfokú hasonlóság figyelhető meg, mindazonáltal nem fordításról van szó, Csabai teljesen önálló művet alkotott. Ehelyütt arra természetesen nincs mód, hogy a két költő művét részletesen összevegyük, ezért – állításomat bizonyítandó – itt most néhány példára szorítkozok.¹⁹ Tinódi ismeretéről tanúskodik az ostrom előtti szikszói gyűlés leírása. Tinódinál ezt olvashatjuk:

*Igen kevesen az várban volnának
Helyhöz képöst, mert nagysága az várnak.
Az vármegyék várasában Szikszónak
Győlést tőnek, hogy arról szöllanának.*

1 tudomány és társadalom

*Jó Mecskei Istvánt Egrő²⁰ bocsáták,
Inté őket: segítségre gondolnának,
Ha békével honn lakni akarnának.
Megcsúfolák, néki oly szót mondának:*

*Vártartásra ha elegek nem voltatok,
Mire egri tisztben ti marattatok?
Azért ha az koncával jóllaktatok,
Az levét es reá ti megigyátok.
(245–248)²¹*

Csabai 1556-os szövegében hasonlóan számol be róla:

*ám mivel úgy gondolta²², a vár sokakat befogadna
még, s katonája kevés, nincs a falakra elég,
egy társával üzent, hogy a vármegye földesurát²³ mind
várja Egerbe hamar védeni vára falát:
védeni vára falát, hogy Egert és így a hazát is
megvédhesse, hiszen jó hamarost a török.
Kért István segedelmet – az ám, de a válasz olyan volt...!
Jobb lett volna talán, hogyha sosincs felelet!
„Jól tudtad, hogy a vár védelme bajos lesz. Ugyan mért
lettél hát kapitány, mért keveredsz bele hát?
Hogyha a vár javait jó volt élvezni, az ostrom
terhét is bírd el, bajban is állj helyeden.
Hisz ha a tenger síma, melyik matróz ne vigadnék?
Szélcsöndben kormányt tartani nem feladat!
Míg a szerencse telik, könnyű bíz adni a bankot,
ellenség híján küzdeni nem nagy ügy ám!
Ám ha vihar kavarul, hánykódik-táncol a tajték,
s hogyha a szélvész széttörte az árbocokat,
vagy ha az ellenség a falaknál rázza az öklét:
akkor kell a legény végre a gátra, uram!”
Így – mi alig hihető – vették tréfára a kérést,
sőt hozzátették még e gonosz szavakat:
„Sok zsíros falatot bezabáltál eddig a várban,
most meg, amit főztél, megkapod: idd a levét.”
(129–152)*

Csabai kibővítette tehát a szikszói gyűlésről szóló részt, mégpedig úgy, hogy a vármegye rendjeinek válasza háromszor olyan hosszú lett, mint Tinódinál.²⁴ Ugyanakkor átvette a Tinódinál olvasható, azóta híressé vált mondást (*Azért ha az koncával jóllaktatok, / Az levét es reá ti megigyátok*). Itt jegyzendő meg, hogy Tinódihoz hasonlóan Csabai sem említi a második szikszói gyűlést, közvetve ez is arra utal, hogy itt Tinódira támaszkodott.

Nagyfokú hasonlóság fedezhető fel Ahmed fővezér beszéde esetében is, amikor az, az ostrom eredménytelenségét látva, Ali pasát korholja:

*Amhát pasát mongyák volt az sáncokba,
Igen bosszonkodik Ali basára,
Hogy őt hívta ilyen biztatásokba:
Őt senki meg nem várja végházakba.*

*Rossz akolnak monta vég Egör várát,
Barmoknak monta az porkolábokat,
Vélők való huszárok, drabantokat.
Ugyan sírva szidja budai basát.*

*„Mennyet jártam mind ez szélös világba,
Sok várakat vívtam sok országokba,
Jobb vitézökre sem találtam házba,
Mint ez rossz akolnak vélt Egör várba.*

*Az császár kincsében sokat elkölték,
Sok jelős vitéziben itt elveszték,
Szégyent nagyot én Egör alatt nyerék,
Császártúl fejemre haragot lelék.”
(1540–1555)*

Csabinál e szavakkal korholja Ahmed Ali pasát:

*„Azt mondtad, juhakol csak a vár” – szolt – „s barmok a védők,
sőt kapitányaik is – félrevezetve urad,
s tán nem tőled eredt a beszéd, hogy látva hadunkat,
szerteszaladnak majd, futva az ostrom elől?
Hát magadat szégyelled, ki vitézségük kicsinyelled,
bár nem is ismerted hírük az ostrom előtt!
Bűn ellenfeledet – s a kicsinyt is – semmibe vened,
még mielőtt tudnád, mennyire bátor, erős.
Mert a lenézett ellenség nagy bajt okoz olykor,
gyakran a nagy sereget megveri kis csapat is.
Könnyű a távolból mocskolni, ki nincs jelen, ámde
győzni jelenlévőt, az csak a férfidolog!
Hősi vitézségét a magyar már megbizonyítja,
s tisztjeik is bátran küzdenek – ez kiderült,
Én, aki sok-sokezer harcost immár leigáztam,
és számos várat vettem uralmam alá,
még sohasem láttam két ily hős várkapitányt, és
dolgom még nem akadt ennyi vitézzel elébb,
mint ki - akolnak becsmérelt, de valódi erősség –*

1 tudomány és társadalom

*híres Eger várát védte e háboruban.
Hisz negyven napon át zártuk gyűrűbe a várost:
kis híján elesett, mégse mienk ma a vár.
Császárunk iszonyú dühe engem sújt e kudarcért,
és Szolimán, ha dühödött, nincs, ki előtte megáll.
Ő, a fukar, mit szólhat az elvert vert aranyakhoz,
hogy számoljam el én – mondd – csak a puskaporát?
Ám ez semmi, hiszen sok harcosa, tisztje esett el:
s mind a török császár nagyszerű embere volt.
(545–572)*

Csabai szövege itt is hosszabb, de úgy vélem, e sorokban nem lehet nem észrevenni Tinódi hatását.

De említhetünk további példákat is Tinódi valószínűsíthető ismeretére. A hosszabb változat 213–238. soraiban Csabai a török megadási felhívásáról ír. Kiemeli, hogy soha sem szabad hinni a töröknek, mert becsap. Példaként Buda elfoglalását, Majláth István elfogását és Losonczi István megölését említi. Vajon véletlen-e, hogy Tinódi mindháromról írt egy-egy históriás éneket (*Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról; Prini Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról; Az vég Temesvárbán Losonczi Istvának haláláról*)? Véleményem szerint nem, ez is Tinódi *Cronica* című művének ismeretét bizonyítja. Amint Tinódi ismeretéről tanúskodik Dobó ostromkezdet előtti buzdító beszéde is (197–210), amelynek központi része, hogy egy a keresztény erkölcsiséggel felvértezett kis közösség képes győzni a túlerőn, ha Istenben bízik. Dobó példaként Gedeon, Judit és Dávid történetét említi. Ezek az ószövetségi történetek (ilyen összefüggésben) kedveltek voltak a 16. századi protestáns szerzőknél.²⁵ Dávid és Judit történetét Tinódi szintén megénekelte egy-egy énekben (*Dávid királ mint az nagy Góliáttal megviutt; Judit asszon históriája*).

Vizsgáljuk meg ezek után, hogy ha Csabai ismerte is Tinódit, lehettek-e rajta kívül más forrásai. Azaz: találhatók-e nála olyan részletek, amelyeket Tinódi nem említ. Csabai két művét elolvasva találunk ilyen helyeket. Elsőként idézzük a hosszabbik változatnak azt a részét, ahol Csabai Zsukán (Sukán) János vitézségéről ír:

*Azt, aki elsőként fölhág, feltartja Zsukán, ki
nem csak a pennához, ám kelevézhez is ért.
Társai is kisegítik már, úgy áll a helyén, és
úgy veri vissza a bösz falratörök rohamát.
Egy töről fakad ám a vitézség, s múzsai ihlet,
mert a vitézség és nagy tudomány: rokonok.
Harcba vezette hadát nap közben a nagynevű Caesar,
éjszaka meg művét írta a háboruról.
Régen ezért hitték lándzsásnak a szűzi Minervát,
hisz ki derék harcos, nagytudományu is az.
Így álltal ellent, Múzsák kedveltje, Zsukán is,
így segítetted elől küzdve a társaidat.
(411–422)*

Militia et littera – e kettő jellemzi tehát Zsukán Jánost, aki 1550-től állt az egri vár szolgálatában mint püspöki számtartó. Az ostrom után is Egerben élt, a vár számvevője, majd királyi ellenőr, később pedig a vár udvarbírója lett.²⁶ Tinódi három helyen is megemlíti Zsukán nevét: először az 571. sorban a várvédők felsorolásánál, másodszer a lőporrobbanás után, ahol arról szól, hogy Zsukán és Fülöp Demeter milyen vitézül küzdöttek (1086–1087), harmadszor pedig a „derékostrom” leírásánál, ahol beszámol arról, hogy Zsukán és Pribék János „igen embörködének” (1420–1427). Viszont Tinódi egyik helyen sem szól semmit arról, hogy Zsukán a literatúrával is foglalkozott. Véleményem szerint Csabai csak egri útján szerezhette tudomást Zsukán írói-költői tevékenységéről. S hogy miért emeli ki ezt külön is? Valószínű, hogy mivel kifejezetten a külföld számára készült műről van szó, az idegen nyelvű olvasóközönséggel akarta tudatosítani, hogy Pannóniában a háborúban sem hallgatnak a Múzsák, s hogy a magyarok nem csak a harcban tűnnek ki, hanem a költészet, a tudomány terén is, hiszen az európai irodalom régi toposza volt, hogy a magyarok inkább értenek a fegyverforgatáshoz mint a tudományokhoz.²⁷

Egy másik, Tinódinál nem olvasható részlet azt bizonyítja, hogy Csabai naprakész volt az információk beszerzése terén és az ostrom után is figyelemmel kísérte az eseményeket. A védők felsorolásánál ugyanis Csabai mindkét szövegben (57–58 illetve 119–120 sor) megjegyzi Bornemissza Gergellyel és Zoltai Istvánnal kapcsolatban, hogy *Ők ketten sohasem küzdhettek máshol: utóbb majd / mindkettő a dühödt Géta kezére kerül* (119–120).²⁸

1554 októberében Pásztó mellett Bornemisszát és Zoltait valóban elfogták a törökök. Bornemisszát mint értékes foglyot Isztambulba vitték és ott kivégezték 1555. szeptember 22. előtt, Zoltai viszont 1556-ban váltságdíj fejében kiszabadult Hatvanból.²⁹ A két védő elfogásáról szóló információk – amelyeket Tinódi már nem említ – olyan hírek lehettek, amelyek a balul sikerült akció után nagyon rövid időn belül eljutottak Csabaihoz, hiszen a rövidebb szöveget – mint fent említettük – 1554. december 1-jével keltezi.

Az 1556-os szöveg végén olvasható néhány sor, amelyek szintén azt bizonyítják, hogy Csabai saját maga is szerezhette információkat:

*Ám az Egerbeliek közben víg ünnepet ülnek,
mint aki megszületett újra az ostrom után.
S mint aki végre sötét tömlőcből megszabadulva
vágyja a napfény lágy, életadó melegét,
úgy vágyott az Egerbeli, hogy meglássa a géták
elhagyatott sátrát, nézze kihűlt helyüket.
Tárul a várkapu, szétszélednek szerte a síkon,
és a barátainak mind mutogatja : „No, nézd,
itt Ali vert sátrát, de amott meg a nagynevű Ahmed,
gyakran e helyről lőtt ágyugolyót a török,
máskor az ostromlók a rohamra emitt gyülekeztek,
ott alakították bőszen haditerveiket.”*
(587–598)

Nagyon is hihető, hogy a védők a török távozása után szétnéztek az elhagyott török táborban. Tinódinál viszont nem olvasható ez a részlet, amelyet Csabai vélhetően egri útján hallott.

1 tudomány és társadalom

Vannak ezen túlmenően a két műben olyan helyek is, amelyek más olvasmányélmények hatásáról tanúskodnak. Az ostromhoz felvonuló török sereg számáról például ezt írja Csabai az 1556-os változatban:

*Annyi vitézt küldött ide, mint a kalászon a toklász
 hogyha a gazdag nyár ontja a dús gabonát,
 annyit, amennyi levél van a sűrű, rengeteg erdőn,
 sósvizü tengernek mélyin amennyi a hal,*
 (177–180)

*Mint a fehér hó leple borítja be télen a földet
 szkíthák sátraitól úgy viritott a mező,
 mint amikor sarjadt gabonát sáskák hada száll meg,
 úgy terített be e had földeket és hegyeket.
 Sok-sokezer sátor borította a zöld hegyek ormát,
 s lenn is, a völgyek ölén ott nyüzsögött a pogány,*
 (185–190)

Tinódinál hiányoznak az ilyen hasonlatok, ő nagy alaposággal sorolja fel, hogy mely török vezér mely faluban vagy mely városrészben ütötte fel táborát. A fent idézett sorok Csabai alapos humanista műveltségéről, olvasmányélményeiről tanúskodnak, hiszen ezek a hasonlatok jól ismertek az ókori eposzokból illetve a *Bibliából*: Homérosznál például megtalálható a falevél-hasonlat (*Iliász*, II. ének), Vergiliusnál a kalász-hasonlat (*Aeneis*, VII. ének), a sáska-hasonlat pedig a *Bírák könyvéből* ismert (Bír 6,5 és 7,12). Ezek a helyek tehát egyértelműen azt bizonyítják, hogy ha Csabai ismerte is Tinódi énekeit, nem ő volt az egyetlen forrása, hanem saját maga is gyűjtött adatokat illetve egyéb olvasmányok hatása is kimutatható nála.

Térjünk át a második kérdés megválaszolására: mi az oka a Tinódi és Csabai közötti eltéréseknek? Ehhez Csabai műveinek műfaját kell pontosan meghatározni. A régebbi munkák „nyomatvány”-nak, „mű”-nek, „ének”-nek nevezik a két szöveget. Két újabb munkában viszont azt olvashatjuk, hogy Csabai műve verses krónika illetve (tudósító) históriás ének,³⁰ jóllehet már Horváth János utalt rá fent említett művében, hogy mivel Csabai latinul írt, nem tekinthetjük őt históriás énekesnek.³¹

Bodola Gyulának abban teljesen igaza van, hogy Csabai műve eredetiségre utal, hogy a mű kezdete, folytatása és befejezése elüt a többi feldolgozástól, és abban sem téved, hogy Csabai az ostrom számos mozzanatát elhagyja. Bodola azonban nem kereste a választ arra, hogy mi az oka ennek, hanem megelégedett azzal, hogy ezek a részletek nem maradtak meg a költő emlékezetében. Ennek azonban más motívuma van: mégpedig az, hogy a költőnek nem is állt szándékában minden részletet megemlíteni. Ő ugyanis nem tudósító históriás éneket, nem verses históriát írt, hanem dicsőítő költeményt, epikus panegirikuszt, amelynek nem is célja, hogy Tinódihoz hasonlóan történetírói pontossággal dolgozza fel az ostrom eseményeit. A műfajra utal egyébként mindkét szöveg esetében a mű címe is, de ez valamiért elkerülte a kutatók figyelmét. A következőkben áttekintjük, hogy az 1556-os változatban a panegirikusz mely elemei, toposzai fordulnak elő.

A költemény egy a bukolikus költészet motívumait felhasználó rövid prefációval kezdődik, amelyben a költő kifejti, hogy a jól végzett munka után nem marad el a jutalom. Ezután köszönetet mond a Dobótól kapott támogatásért, majd arról szól, hogy milyen csekélynek érzi erejét:

*Bárcsak, Ulysses, olyan gyönyörűn szólnék, ahogyan te,
hisz szavaid hallván sírtak a vad görögök,
bár ugyanúgy zendülne e lant, mint Orpheuszé, mely
szirteket indított, szörnyeket, embereket,
s mint Arióné, mely emberszerető szívü delfint
bájolt, míg a kalóz hitte: halott a dalos,
úgyse magasztalná lantom méltón a dicsét, mely
győztes Eger várán fölragyogott a minap.
Gyöngé tehetségem nem méltó mind e nevekhez,
gyéren csörgedezik roska kutamban a vers.
(15–24)*

S hogy fáradozását ne kövesse kudarc, a Múzsákhoz fohászkozik, hogy legyenek segítségére. Ezután rátér Dobó István dicsőítésére. A panegirikusok szabályai szerint az illető személy dicséretét célszerű a múltba visszamenőleg kezdeni, például a dicsőített városának dicséretével. Ebben az esetben Eger dicséretét olvashatjuk, de ez különböző okok miatt hátrább kerül. A panegirikusz következő eleme a család dicsérete, rendszerint az apa és fiú összehasonlítása, természetesen az utóbbi javára.³² Ha valamilyen oknál fogva a költő nem tud az apáról dicsőíteni, akkor megteheti, hogy átsiklik előlött vagy esetleg a rokonokról ír.³³ A családról szólva Csabai kiemeli, hogy a „genus Dobonis” ősi és híres család, Dobó Istvánt viszont nem az 1511-ben meggyilkolt apával hasonlítja össze (bár éppen megtehetette volna ezt is, hiszen Dobó Domokos sem volt jelentéktelen személy, tudjuk például, hogy az 1505. évi országgyűlésen Ung megye követe volt),³⁴ hanem két testvérével. S bár két testvérét is szárnyra emelte a hír, természetesen István mindkettőt felülmúlja erényben. Ugyanakkor kiemeli, hogy a három testvér között olyan nagy az összetartás (33–38), hogy az szinte már a Szentháromságra emlékeztet (49–50). Csabai nem túloz: a Dobó testvérek a valóságban is igen összetartók voltak.³⁵ Nem hiányzik itt a társadalomkritika sem: hozzáteszi még ugyanis, hogy ha mindenki ilyen összetartó lenne Magyarországon, „úgy ma virágoznék nagynevű Pannoniánk” (68). A testvérek kapcsán megjegyzi, hogy már a gyermek István névadása jelzi nem mindennapi életútját:

*Édesanyád méltán nevezett Istvánnak – e névvel
megjósolva dicső egykori életutad,
hisz nemrég koszorúztad meg hős nemzetedet vad
ellened árja fölött ülve dicső diadalt.
(39–42)³⁶*

Nyilvánvaló az utalás a görög 'koszorú' jelentésű 'sztéphanosz' (στέφανος) szóra. Ezután következnek egy dicsőítő költeményben a férfikor jeles tettei. Ebben az esetben Dobónak

1 tudomány és társadalom

az ostrom során tanúsított hősiessége képezi a mű gerincét, de előtte a költő megemlíti, hogy Dobónak sok más erényéről, tetteről is írhatna:

*Mint a favágó lda hegyén, ki bolyong csak a fák közt,
mert nem tudja, melyik törzsbe hasítson előbb,
úgy járok magam is, ha Dobónak fényes erényét
számlálom: melyiket mondjam előbb vagy utóbb?
Zengjem előbb, mit a békében tett – csak nyugalomra
vagyott – küzdve jogért, védve a nép igazát?
Arról szóljak tán, mikor őt a király fegyverrel övezte
mily remekül vezetett győzni vitéz sereget?
Vagy pedig említsem, hogy rá mely lelki szelídség
jellemző, másnál mennyire több emiatt?
(69–80)*

Csabai itt a *dubitatio* eszközéhez nyúl, amelynek a claudianusi panegirikuszokban és itt is az a funkciója, hogy megteremtse a család dicsérete után az átmenetet az illető személy dicséretére.³⁷ A panegirikuszok jellegzetessége, hogy a költő a dicsőített személynek csak kiválóságait említi. Így tesz Csabai is, nála Dobónak nincsenek emberi hibái. Pedig Dobó Istvánnak – bár a köztudatban általában mint a hős egri várvédő él – voltak nem éppen hízelgő tulajdonságai is. Fukarsága, pénzsóvársága például közismert volt a 16. században is. Bornemisza Péter az *Ördögi kísértetekről* című művében Dobót a telhetetlen csalárdok között említi.³⁸ Forgách Ferenc pedig emlékiratában megemlíti, hogy Dobó erdélyi vajdasága idején egy fekete ló miatt veszett össze vajdatársával, Kendy Ferencel.³⁹ Ezen túlmenően, ha a helyzet úgy kívánta, a gazdálkodással és kereskedelemmel foglalkozó Dobó testvérek kíméletlenül elbántak szomszédaikkal, konkurensaikkal, és mindent megtettek annak érdekében, hogy új birtokokat szerezzenek.⁴⁰ S tudjuk azt is, hogy mivel a család Ung és Bereg megyei birtokai határosak voltak Lengyelországgal, Dobó gyakran a királyi vámhelyek megkerülésével szállította ki áruit.⁴¹ Sőt, a Dobó testvéreket 1551 elején Ferdinánd király egyik szomszédjuk ellen elkövetett korábbi erőszakoskodásuk miatt fő- és jószágvesztére ítélte, amely az ostrom idején is érvényben volt, hiszen Dobó Istvánnak csak annyit sikerült ez ügyben elérni, hogy az ítéletet egy évre felfüggesztették. Csipes Antal szerint annak, hogy Dobó a török közeledtének hírére nem távozott el Egerből és oly hősiesen védte a várat, az is oka volt, hogy egyrészt Eger elesével közvetlen veszélybe kerültek volna Ung megyei birtokai, másrészt 1548-ban „Dobó Egerbe királyi kinevezés útján került, tisztségét nem adhatta fel a veszély közeledtére, mert ebben az esetben várható volt, hogy a király elrendeli a halálos ítélet és vagyonvesztés végrehajtását.”⁴²

Mint fent említettem, a panegirikusz-szerzők a dicsőítést sokszor a személy városának dicséretével kezdik. Ez az elem itt, a család és István dicsérete után található meg Csabai szövegében, ahol felbukkan a kora újkori művekben gyakori „fertilitas Pannoniae” (a termékeny Pannonia) toposz is:

*Ósi erőd volt egykor Eger, neve messzire ismert,
áldva javakkal szép városa, birtoka dús.*

*Szent István alapított régen várat e földön
Pannoniánk igaz és bölcs erejű uraként
(akkortájt ezeregy kört tett meg azóta a nap hogy
megszületett értünk erre a földre az Úr).
Édes bort terem itt a talaj, gazdag gabonában,
erdei vadban e táj, dús madarakban e föld.
Ezt a kies várost nem erősítette se bérc, sem
emberi mű, gyönyörű édeni kert e vidék.
(81–90)*

Ezt követi az ostrom bemutatása, amelynek során Dobó hősiessége kiemelt hangsúlyt kap. Az ostrom leírása megfelel a történelmi hűségnek, de Csabai sok részletet elhagy. Ez érthető is, hiszen az olyan momentumok megemléztetését, mint a védők nevének felsorolása, a várták elosztása vagy a bástyák, várfalak részletes leírása, semmi nem indokolja egy dicsőítő költeményben, ezen túlmenően aránytalansághoz is vezetett volna.

Sugár István 1974-ban megjelent *Tinódi egri históriás énekei* című kötetében írja, hogy Csabai az *Encomium arcis Agriae* 165–166. sorában 1512 főben adja meg a védők létszámát.⁴³ Ez a létszám *Cronica* 1984-es kiadásának jegyzetapparátusában is szerepel.⁴⁴ De nemcsak Sugárnál, hanem másoknál is felbukkan ez az adat.⁴⁵ Ez a létszám lényegesen kisebb a többi 16-17. századi szerző által említett létszámnál, akik általában 2000 körüli létszámot adnak meg. A 165–168. sorban azonban Csabai nem a védők számáról szól, hanem az ostrom időpontját adja meg:

*Egyezer és ötven kört végzett akkor a nap, s még
rá ötszázkettőt már, amióta Urunk
Jézus Krisztus megszületett e világra miértünk,
hogy meghaljon utóbb isteni áldozatul.⁴⁶
(165–168)*

Sugár tehát vélhetően félreértette e helyet. Az 1556-os szöveg címében Csabai viszont közli, hogy 150000 török ostromolta a várat.⁴⁷ Tinódihoz hasonlóan itt nem tudatosan felnagyított létszámot ad meg, hiszen tudjuk, hogy Dobóék is 150000 főre becsülték a törökök számát, amint ez kiderül a Dobóék által Nádasdy Tamásnak írt levélből, illetve a Dobó Istvánt vajdává kinevező királyi oklevélből.⁴⁸ Érdekes tehát, hogy Csabai nem szól a védők létszámáról, holott a túlerő számszerű érzékeltetése kiválóan alkalmas lett volna Dobó István vitézségének hangsúlyozására.

Az időrendet – a panegirikusok hagyományának megfelelően – kitérések, mitológiai utalások szakítják meg. Az ostromleírás közben például így szól a költő Dobó és a várvédők hőstettéről, teljesítményük kimondhatatlanságáról:

*Meg se kísérlem már felidézni e dísztichonokkal,
mint szolgálta honát ekkor a hősi Dobó!
Többi vezérünk tetteiről is hallgat a tollam,
s mit cselekedtek Eger hősei – nem sorolom.*

1 tudomány és társadalom

*Hisz nyugaton hamarabb kel a nap föl a tengeri habból,
mint ahogy én István tetteit elsorolom,
hisz hamarabb áramlik az Ister⁴⁹ sodra nyugatnak,
semhogy a többi vezér érdeme sorra kerül,
és hamarabb békél meg a gyapjas juhhal a farkas,
semmint szólhatnék minden Eger-beliről.
Héraklész sem tett többet s leleményes Ulysses,
mint akik így tudtak küzdeni érted, Eger.
(509–520)*

Az adynaton és az összehasonlítás a mitológia híres alakjaival szintén régi eszköze a panegirikus költészetnek. A dicsőített személy kiválóságát egyébként a dicsőítő költeményekben még az ellenség is elismeri. Az ostrom végén a török sereg vezére, Ahmed, így beszél:

*Én, aki sok-sokezer harcost immár leigáztam,
és számos várat vettem uralmam alá,
még sohasem láttam két ily hős várkapitányt, és
dolgom még nem akadt ennyi vitézzel elébb,
mint ki – akolnak becsmérelt, de valódi erősség –
híres Eger várát védte e háboruban.
Hisz negyven napon át zártuk gyűrűbe a várost:
kis híján elesett, mégse mienk ma a vár.
(559–566)*

Érdekes viszont, hogy Csabai itt és az ostromleírás más helyein is kiemeli – igaz név nélkül – a többi várvédő vitézségét is. Az ostrom befejeztével a költő azon elmélkedik, hogy mi lett volna, ha a török elfoglalja Eger: egész Pannónia elveszett volna. Így tehát Dobó István egész Magyarországot mentette meg hőstetével. Ezért a hőstettért hálát kell adni Istennek, de hála illeti Istvánt és a kapitányokat és a közkatonákat is.

Mindazonáltal feltűnő, hogy a költő nem rugaszkodik el a valóságtól és tartózkodik a panegirikuszokra jellemző mértéktelen túlzásoktól is. A panegirikuszok gyakran arra érdemtelen személyeket magasztaltak fel, Dobó esetében azonban – emberi gyarlóságai ellenére – jogos a laudáció, hiszen nem érdemtelen személyről van szó. Csabai a tényeket is csak Dobó jellemzésénél másítja meg, és hallgat nem éppen hízelgő tulajdonságairól. A cselekmény menetébe nem avatkoznak be az antik istenek, a győzelem egyedül az isteni Gondviselésnek és az Istenbe vetett szilárd hitnek köszönhető.

A hosszabbik szöveg tehát kisebb eltérésekkel szerkezetileg, formailag a panegirikusz szabályait követi, s megtalálható benne annak legtöbb toposza is.⁵⁰ Abban a tekintetben is megfelel a mű a panegirikuszoknak, hogy hőse kortárs személy, akinek csak pozitív tulajdonságai vannak. Ezzel magyarázhatók tehát a Tinóditól való eltérések.

A panegirikusz általában egy elő személy politikai tendenciák vezette dicsőítése volt. A dicsőítő költemény a humanizmus korában gyakran szolgált egyfajta szellemi fegyverül egy-egy személy vagy család egyéni céljait, propagandáját szolgálva, hogy ezzel is befolyásolja a közvéleményt.⁵¹ Erről lehet szó itt is, hiszen tudjuk, hogy a Dobó család egy

felfelé ívelő köznemesi család volt és a Dobók régi vágya volt a főnemesi rétegbe való feljutás.⁵² Az 50-es évektől birtokaik nagymérvű gyarapodásának lehetünk tanúi.⁵³ A 60-as években a Dobó-birtok Felső-Magyarország egyik legnagyobb birtokkomplexuma,⁵⁴ s a század második felében Dobó István az ország egyik leggazdagabb főura lett.⁵⁵ Az egri ostrom után elérte a régóta áhított célt: bárói rangra emelték, és Ferdinánd király erdélyi vajdának nevezte ki. Egy ilyen személyiség számára tehát minden tekintetben hasznosnak bizonyulhatott egy latin nyelven írott mű, amely dicső tettét megörökíti, s ezáltal a család hírét is öregbíti.

Kétségtelen, hogy Csabai Mátyás nem tartozik 16. századi irodalmunk legnagyobb alakjai közé, mégis illő és hasznos, ha megőrizzük az egykori költő, tanár és lelkipásztor emlékét.

Jegyzetek

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében készült.

² Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*, 2. köt., Budapest, 1893, 44.o.

³ *Memoriae Ungarorum qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt concinnatae studio et opera Ioannis Ladislai Bartholomaeides olim academiae hujus civis nunc Kövini V. D. ministri, Pesthini, Typis Joannis Thomae Trattner, 1817, 28.o.*

⁴ *Életéről* ld. Frankl Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*, Budapest, 1873, 104. o.; Kemény Lajos: *Csabai Mátyás = Irodalomtörténeti Közlemények (a továbbiakban: ItK) 19 (1909), 178-179.o.; Uő.: Csabai Mátyás levelei = ItK 22 (1912), 476-480.o.*

⁵ Kemény: i.m.

⁶ *Uo. 179.o. – Frankl Vilmos szerint Csabai 1561-ben elhagyta Kassát, mert a városi tanács fizetésének kiszolgáltatásában olyan hanyagul járt el, hogy nem egyszer nyomor-nak volt kitéve. Vő.: Frankl: i. m. 105.o.*

⁷ *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*, kiad. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos, Budapest, 1971, 174.o.; *Régi Magyar Könyvtár*, 3. kötet, első rész, *Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, kiad. Szabó Károly, Hellebrant Árpád, Budapest, 1896, 131.o.

⁸ *Borsa Gedeon: XVI. századi magyarországi nyomtatványok a bécsi Nationalbibliothekban = Magyar Könyvszemle 80 (1964), 162-166.o.*

⁹ *A wittenbergi kiadásban elmarad az előszó.*

¹⁰ *A Csabaitól vett idézeteket Magyar László András fordította magyarra. A két teljes szöveg magyar fordítása hamarosan önálló kötetben lesz olvasható.*

¹¹ *Klaniczay Tibor: A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században, in: uő.: Pallas magyar ivadéka, Budapest, 1985, 45.o.*

¹² *Régi Magyar Költők Tára, Harmadik kötet, Tinódi Sebestyén összes művei, (XVI. századbeli költők művei. Második kötet 1540–1555), kiad. Szilády Áron, Budapest, 1881, 436.o.; Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténet: Tudományos rendszerezés, Második kötet, A magyar irodalom a XVI. században, Budapest, 1930, 508.o.*

¹³ Bodola Gyula: *Dobó István a magyar költészetben, Függelék, Chiabai: Encomium arcis Agriae, Vittenberg 1556, Kolozsvár, 1908, 21-22.o.* – Csabai egyébként az 1556-os kiadás 279–280 sorában utal is rá, hogy nem akar a harc minden fordulatáról írni.

¹⁴ Uo. 23.o.

¹⁵ Dézsi Lajos: *Tinódi Sebestyén, 1505?–1556, Budapest, 1912 (Magyar történeti életrajzok, 28. évf., 4–5 füzet), 141.o.*

¹⁶ Horváth János: *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete, Budapest, 1957, 216.o.*

¹⁷ Borsa: i. m. 163.o.

¹⁸ *Tinódi egri históriás énekei, bev., kiad., jegyz.: Sugár István, Eger, 1974 (Gárdonyi Géza Társaság Kiskönyvtára, 2), 28-29.o.*

¹⁹ Az elemzés során terjedelmi okok miatt elsősorban a hosszabb változattal foglalkozom, de ahol szükséges, ott a rövidebb szövegre is hivatkozok.

²⁰ Egerből

²¹ Tinódi művéből az alábbi kiadás alapján idézünk: *Régi Magyar Költők Tára* (lásd a 12. sz. jegyzetet).

²² Ti. Dobó

²³ Az eredetiben csak „dominos”, vagyis „urak” áll. A szikszói gyűlés urairól van szó. (A fordító megjegyzése)

²⁴ Csabai másutt előszeretettel bővíti ki a beszédeket.

²⁵ Varjas Béla: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei, Budapest, 1982, 131-136.o.*

²⁶ Csiffáry Gergely: *Az 1552-es egri várvédő hősök névsora, sorsuk és az „egri név” = Agria. Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve 39 (2003), 331-332.o.*

²⁷ Vö.: Klaniczay Tibor: *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában, in: uő.: Pallas magyar ivadéka, i.m. 9-31.o.; Bitskey István: Militia et littera: Volkscharakterologische Ungarn-Topoi in der frühen Neuzeit, in: Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit, hg. Dieter Breuer und Gábor Tüskés, Bern, 2005 (Beihefte zu Simpliciana, 1), 111-124.o.*

²⁸ A rövidebb 1555-ös változatban szó szerint ugyanez olvasható.

²⁹ Csiffáry: i. m. 272, 349.o.

³⁰ Vö.: *Régi magyarországi nyomtatványok, i.m. 174.o.; Bitskey István: Az egri vár viadala a XVI–XVII. századi irodalomban = Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve 38 (2002), 192.o.*

³¹ Horváth: i. m. 216.o.

³² Horváth János: *Janus Pannonius műfajai és mintái, in: Janus Pannonius (Tanulmányok), szerk.: Kardos Tibor és V. Kovács Sándor, Budapest, 1975 (Memoria Saeculorum Hungariae, 2), 377.o.*

³³ Fenicz György: *Claudius Claudianus és Janus Pannonius panegyricus költészete, Budapest, 1943 (Értekezések a magyarországi latinság köréből, 10), 21.o.*

³⁴ Hóvári János: *A hűtlen Dobó, Budapest, 1987, 8.o.*

³⁵ Csipes Antal: *Dobó István élete és szerepe Magyarország XVI. századi történetében, Eger, 1972, 9.o.*

³⁶ Megtalálható ez a rövidebb változat elején is (1–4).

³⁷ Vö.: Werner Taegert: *Claudius Claudianus, Panegyricus dictus Olybrio et Probino*

consulibus, Text – Übersetzung – Kommentar, München, 1988 (Zetemata, Monographien zur klassischen Altertumswissenschaft, 85), 100.o.

³⁸ *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei, vál., kiad., jegyz.: Nemeskürty István, Budapest, 1980 (Magyar Remekírók), 1106.o.*

³⁹ *Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról, in: Humanista történetírók, vál., kiad., jegyz.: Kulcsár Péter, Budapest, 1977 (Magyar Remekírók), 704.o.*

⁴⁰ *Vö.: Hóvári: i. m. 13.o.; Csipes: i. m. 42-43.o. – Igazat kell itt adnunk persze Hóvári Jánosnak, aki szerint a „kor erkölcsi mércéje szerint az lett volna a furcsa, ha nem ezt teszik.” Hóvári: i.m. uo.*

⁴¹ *Csipes: i. m. 35.o.*

⁴² *Uo. 76-77.o.*

⁴³ *Tinódi egri históriás énekei, 208.o. – Sugár itt meg is jegyzi, hogy Csabai adata túlzot-
tan alacsonynak tűnik.*

⁴⁴ *Tinódi Sebestyén: Krónika. Sajtó alá rendezte Sugár István, a bevezetőt Szakály Ferenc írta, Budapest, 1984 (Bibliotheca Historica). 542.o.*

⁴⁵ *Csiffáry: i. m. 243.o.*

⁴⁶ *Vagyis a Nap – a geocentrikus felfogásnak megfelelően – 1552-szer került már meg a Földet Krisztus születése óta. Csabai az évszámot egyébként a rövidebb változatban is megadja hasonló módon (17–18).*

⁴⁷ *Valójában az ostromló török sereg lényegesen kisebb volt, vélhetően kb. 40000 fő.*

⁴⁸ *Tinódi egri históriás énekei 256-257.o.*

⁴⁹ *Duna*

⁵⁰ *Itt még egyszer hangsúlyozzuk, hogy a rövidebb változat is dicsőítő költemény, csak kisebb számban található meg benne a panegirikuszokra jellemző elemek.*

⁵¹ *Gerézdi Rabán: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig: Tanulmányok, Budapest, 1968, 26.o.*

⁵² *Szabó János Győző: Adatok Dobó István élettörténetéhez: A családi keretek és hagyományok kialakulása a XIII–XV. században = Agria. Az egri Múzeum Évkönyve 10 (1972), 39.o.*

⁵³ *Csipes: i. m. 9.o.*

⁵⁴ *Uo. 22.o.*

⁵⁵ *Uo. 50.o.*

Virág Irén

A magyar főrangúak nevelői a 19. század kezdetén

Az arisztokraták¹ a 19. század elején familiáris nevelésben részesültek. Kicsi koruktól meghatározóan külföldi dajka és nevelőnő gondoskodott róluk. Az iskoláskort elérve a szülők házitánítót/nevelőt szerződtettek gyermekeik mellé, akik olyan szinten sajátíttatták el tanítványaikkal a tananyagot, hogy azok valamely intézményben magánvizsgát teheszenek. Az ifjak magántanulóként készültek a vizsgákra, bár az 1790/91. évi országgyűlés kiküldött közoktatási bizottsága már törvénytervezetben követelte, hogy minden gyermek köteles nyilvános iskolába járni, vagy legalább ott vizsgát tenni.

Írásunkban a kor vezető társadalmi rétege, az arisztokrácia nevelőit mutatjuk be korabeli források alapján. Megvizsgáljuk a szülőkkel kötött szerződéseik tartalmát, indíttatásukat és pályájuk későbbi alakulását, példákat keresünk a nevelők és tanítványaik viszonyának különböző formáira, hiszen kapcsolatuk sok esetben nem ért véget a kitzűzött osztályok, illetve egzámenek sikeres abszolválásával, hanem az ifjak szellemiségét befolyásoló mester-és tanítvány, esetleg baráti viszonyban teljesedett ki.

Nevelői szerződések

A tanárokat előre megállapított honorárium fejében, meghatározott időre szerződtették az ifjak mellé. A nevelők fizetése életkoruktól és képzettségüktől is függött, a külföldiek általában magasabb díjazást kaptak.² Az alábbiakban négy, a szülők és a nevelők között kötött szerződést kívánunk részleteiben bemutatni.

A legkorábbi szerződést gróf Festetics György és László fia nevelője, Takács József kötötte 1791-ben.³ Az apa hét pontban foglalta össze a nevelő kötelezettségeit. Takács József a gróf által összeállított plánum alapján köteles tanítványát a humanitási osztályokra „vagy kicsit tovább” – mivel a későbbi neveltetés idejére más nevelőt kíván megbízni – a tőle telhető szorgalommal és körültekintéssel felkészíteni. Ez idő alatt évi 300 forint tiszteletdíj illeti meg, valamint a szerződés idejének leteltével 400 forint penzió és könyvtárosi állás várja megbízója házában. Ha a fiú meghalna, ezen összeg 200 forintra módosul, ha pedig a nevelő „displienszába” esne,⁴ 100 forint illeti meg. A nevelőnek módjában áll a szerződés ideje alatt is megbízatásából távozni, ha gondoskodik minden szempontból megfelelő utódjáról. Külön fizetség jár a francia és más tárgyakban elért előrehaladásért, hangsúlyt kap továbbá a tanár felkészültsége az általa tanított tárgyakból. Festetics György kiköti, hogy Takács József a szerződés ideje alatt nem házasodhat meg.

Festetics László következő nevelője Kultsár István lett, akit a főúr hat évre szerződtet fia mellé, tevékenységének leírását a gróf tíz pontban rögzítette.⁵ Feladata az ifjú felkészítése a filozófiai és a jogi kurzusok vizsgáira. A neveltetés szigorúan csak az általa készített plá-

num alapján történhet, a nevelő mindenrovára köteles követni neveltjét. A szerződés idejére az évi 600 forint fizetség mellett szállást és ellátást biztosít, „örökös remuneratioként”⁶ pedig 6000 forint fizetésére kötelezi magát. Ha fia időközben meghalna, a gróf élete végéig 300 forint értékű penziót biztosít Kultsárnak és a „remuneratio” arányos része is megilleti. Ha a nevelő elhagyná hivatalát, úgy minden juttatástól elesik, ellenben ha megbízója indokolatlanul mondana fel neki, úgy a „remuneratio” teljes összegét megkapja. A szerződés felbontását mindkét fél hat hónappal korábban köteles bejelenteni. A nevelő a szerződés ideje alatt évi tíz nap szabadságot kap saját ügyei intézésére.

A családi hagyományokat követő Teleki László és Eröss Sándor között létrejött megállapodásban Teleki legkisebb fia, László mellé a nevelőt a hazai nevelés tíz esztendejére és az azt követő három éves külföldi tanulmányút idejére szerződte, mivel fontos számára, hogy a folyamatot végig ugyanaz a személy irányítsa.⁷ Az 1817-ben kelt dokumentum a kötelezettségeket hét fő pont köré csoportosítja. Teleki László Eröss Sándort három évre külföldi tanulmányútra küldi, amelyből két évet Göttingenben kell eltöltenie, ahol filozófiát, történelmet, irodalmat, pedagógiát, egyéb nevelésre vonatkozó tárgyakat és nyelveket kell hallgatnia. A harmadik évben nevelési intézményeket kell felkeresnie, külön felhívja a figyelmet Pestalozzi yverdoni intézetének tanulmányozására, ezzel is elősegítve a felkészülését a nevelői pályára. A jelölt hazatérése után az ifjú gróftól a szellemi, erkölcsi és testi nevelés terén is kizárólag az apa utasításai szerint képezheti. A dokumentum meghatározza a fizetést és a különféle juttatásokat, mind az itthoni, mind a külföldi tartózkodás idejére, valamint a szerződési idő letelte után penziót biztosít Erössnek élete végéig. A fia külföldi tanulmánya idején Teleki erőteljesebben bele kíván szólni a nevelésbe, ez idő alatt a tanítót rendszeres és gyakori beszámolókra, valamint intézkedéseinek végrehajtására kötelezi. Végezetül a jutalmazásról esik szó, ha a nevelő munkáját a gróf megelégedésére látja el.

Az időben utolsó, 1842-ben kötött szerződés gr. Széchenyi István és Podhorszky Lajos megállapodása, Széchenyi idősebb fiának, Bélának a neveltetéséről.⁸ Ez az írás az előzőektől eltérően nem határozta meg a szerződés időtartamát, csupán a nevelő javadalmazására tért ki részletesen. A gróf arra kötelezte magát, hogy Podhorszkynek „*Lesz a házában szabad lakása, fűtése, mosása, világítása, élelme és szolgálata. Fizetése évenként 400 (négy száz) forint.*” A szerződés a továbbiakban a megbízás megszakadása esetére időarányosan lebontott díjazást ismerteti, illetve a nevelő feladatkörét feltételelesen bővíti – ugyanekkora javadalmazás fejében, de egy nevelő-segéd alkalmazása mellett – a gróf kisebbik fia, Ödön nevelésével. Végezetül a kölcsönös hat hónapi felmondási időben állapodnak meg.

A nevelők és tanítványok kapcsolata

A nevelők és tanítványok viszonyát általában bensőséges, néhány esetben már-már atyai-fiúi kontaktus jellemezte, s a kapcsolat gyakorta tovább tartott, mint a neveltetés tényleges ideje. Az ifjú Teleki László⁹ első nevelője a később református lelkésszé lett Medgyesy Pál volt, akinek a fiú a gyermekkori naplójának tanúsága szerint annak új megbízatása idején is közvetlen hangú levelet írt 1821. szeptember 17-én:

„Édes Medgyessy Bátsi!

Engedjen meg, hogy olyan régen nem írtam. Mióta Szirákon vagyunk, úgy megszerettem a falusi életet, hogy városról többet nem is gondolok. [...] Minden nap ki szoktunk menni

1 tudomány és társadalom

sétálni és többnyire abba a Magának ismeretes völgybe, ahol Magával epret szedtünk volt, de ahol most nints eperj.[...] Most német Gyermekek Barátjába szerettem bele és azt mindég olvasom, mikor időm van. Most közelebből az Ezópus életét olvastam belőle, amely nékem nagyon tetszik, mert anekdótás. Minden nap irok jegyzőkönyvet is, de nem olyat ám, mint Julius Cézár irt. De már többet nem irok, tsak azt említem, hogy én és Guszti köszöntjük Magát: Ezzel maradok hiv tanítványa Teleki László.¹⁰

Nem maradt el a volt nevelő igen szívélyes hangvételő válasza sem:

„Édes Latzikám!

Jósi bátsival¹¹ küldött levelét nagy örömmel vettem, annál kedvesebb volt az, minél régebben nem vettem már magától semmi levelet, s annál fogva azt gondoltam, hogy talán már el is felejtkezett rólam. De látom, hogy hibás volt vélekedésem, mert Latzika engem most is szeret. De higgye el, édes Latzikám, én is szeretem magát és örömmel látom leveléből, hogy Latzika mind a szép, mind a jó írásban, mind pedig a helyes gondolkodásban naponként előre megyen s nem is állhatom meg, hogy azért a jó Conceptusért, amellyel levelét írta, meg ne ditsérjem. Igyekezzen édes Latzikám ezután is, mert tsak úgy lesz maga édesmamának igaz öröme. [...] Magának pedig édes Latzikám, jóegészséget, a tanuláshoz állandó jókedvet és azokban boldog élemlenettel kívánok, tsókolom magát, és arra kérem, hogy el ne felejtkezzen rólam, ki is vagyok Szoboszló 6-a Octobris 1821.”¹²

Teleki László második nevelője, a naplóban „Eröss Bátsi”-ként emlegetett Eröss Sándor a fiú életében talán a korán elvesztett édesapát is helyettesítette, hiszen id. Teleki László halálakor fia 11 éves volt. Az érzékeny fiú Erösshez fűződő kapcsolatát a nevelő részéről mindenek előtt a szigor és fegyelem jellemezte, amire a gyerekkori napló olvasása közben számos helyen találunk utalásokat.¹³ Eröss az ifjú gróftól túlzottan szétszórtnak (tzertraist), becsvágyónak (ambitzius) és vitatkozó kedvűnek (disputáló) ítéli, aki, hogy nevelője elvárásainak minél inkább meg tudjon felelni, ezen „hibái” leküzdésén fáradozik. 1822. febr. 25-i bejegyzésében olvashatjuk: „Ma is tzertraistságom és figyelmetlenségem miatt megszomorítottam Eröss bátsit, mint máskor. Ez a hiba van Eröss bátsinak minden minden hibám között ellenére és ez az a hiba, amely bennem leginkább megvan minden hibám között. Oh bártsak letehetném minden hibámat és Édesmamát és Eröss bátsit sat. ne szomorítanám meg az én hibáim által.”

Eröss a modern nyelveken kívül, amire az ifjú Telekit édesanyja, báró Mészáros Johanna tanította, minden egyéb tárgyban képezte a fiút.¹⁴ Közös munkájuknak 1823-ban Eröss Sándor betegsége jelentette a végét, aki ekkor maga kérte felmentését a nevelői szerződésben rögzített feladatai alól.¹⁵ Volt tanítványával továbbra is kapcsolatban maradt, az beszámol neki többek között tanulmányairól,¹⁶ a külföldi útja elé háruló akadályokról.¹⁷

Az ifjú gróf életének következő meghatározó nevelője pesti tanára, Petrovics Frigyes¹⁸ volt. Petrovics Pozsonyban végzett bölcseleti és teológiai tanulmányok után ágostai hitvallású evangélikus lelkész lett. 1821-ben hivataláról leköszönve Pestre ment, és megkezdte ifj. Teleki László tanítását. Petrovicsot Schedius-Toldy Lajos ajánlotta a grófnő figyelmébe.¹⁹ Tanítványával előbb Pesten, majd Sárospatakon jogot hallgatott, akinek két éves sárospataki jogi tanulmányai során Kövy Sándor és Nyíry István voltak a kedvenc tanárai.²⁰ „Mylord Kövyt, az öreg jogtudóást érdeklődéssel hallgatom. Gyakran megyek hozzá olyankor con amore tud diskurálni. [...] Sokszor politizálok vele, s boldognak érzem

magam, ha néha néha egy liberális gondolkodású emberrel találkozom. Milyen élvezet az, ha az ember szabadon szidhatja Ausztriát.” – írta anyjának.²¹

Noha jogi tanárait igen bölcs és tiszteletreméltó embereknek tartotta, valódi szellemi társa és támasza továbbra is nevelője, Petrovics maradt. 1830-ban növendékével a nyugat-európai országokban tett hosszabb utazást, miközben a levéltárakban hazánk történetére vonatkozó adatokat gyűjtött. Teleki igen nagyra értékelte Petrovics szellemi kvalitásait, a kettejük között kialakult baráti, szeretetteljes kötődés miatt Teleki nehezen viselte nevelője 1836-ban bekövetkezett hirtelen halálát: „[...] porig lesujtva és árván hagyott, aki minden bajomban őrangyalom volt és egyetlen vigaszom” – kesergett anyjának.²²

A nevelő és neveltje hosszú ideig fennmaradó kapcsolatára más helyen is találunk példát. Gróf Széchenyi István nevelője, Lunkányi János²³ gyakorlatilag élete végéig volt növendéke közelében maradt. Lunkányi mellett néhány tárgyat más magántanárok tanítottak, így Révay Miklós az architektúrát, egy Poupár nevű házi káplán pedig olasz és francia nyelvből adott órákat. Lunkányi, eredetileg Liebenberg, a pesti egyetem bölcsészkarán 1795-ben természettudományi tanulmányokat végzett, majd 1797-ig az orvosi karon tanult tovább. 1797-ben bölcsészeti doktorrá avatták. Tanársegédi kinevezése Pasquich János csillagász professzor mellé folyamatban volt az egyetemen, amikor gr. Széchenyi Ferenc²⁴ megbízta István fia nevelésével. Széchenyi Ferenc 1798-ban Tóth Farkashoz, a soproni gimnázium igazgatójához fordult segítségért, hogy fia számára megfelelő nevelőt találjon, aki rögtön Lunkányit ajánlotta a gróf figyelmébe. Lunkányi János 1798-tól 1809-ig nevelősködött Széchenyi István mellett, 1809-től Széchenyi Ferenc titkára lett, 1814-től Széchenyi István csokonyai birtokának felügyelője, majd összes birtokainak jószágkormányzója élete végéig. Széchenyi és Lunkányi kapcsolata baráti, a volt nevelő Széchenyi biztatására változtatta 1830-ban Liebenberg családi nevét Lunkányira. A jószágkormányzósági idő alatt keletkezett igen sűrű és terjedelmes levelezésük teljességében hozzáférhető.²⁵ A gróf magyarul ír egykori nevelőjéhez, esetenként hirtelen németre vált. A levélbeli megszólítás a levél tárgyától függően igen hivatalos levelekben akár el is marad, esetleg „Édes Director Úr!”, de leggyakrabban a szívélyes: „Kedves Lunkányi!”, „Kedves Barátom!”, „Barátom!” formák váltakoznak. A birtokok hivatalos ügyeinek intézésén túl a levelezésükben Széchenyi életének fontos epizódjai, állomásai is kirajzolódnak; pl. a *Jelenkor* című folyóirat megjelenése (1832. jan. 6.), a Casino ügyében folytatott aláírásgyűjtés állása, angliai útjának elhalasztása a kolera miatt (1832. máj. 2.), a *Stádium* című munkájának lemásoltatása (1832. aug. 13.), de viszonyukra jellemző, hogy Széchenyi egészségi állapotával kapcsolatos aggodalmait is megosztja barátjával: „Barátom, megint igen közel voltam a koporsóhoz nem is 4 napig. Májgyulladásomban igen sok kinokat állottam ki! Most 10 napja, hogy nem mozdulok szobámbul, de most igen kellemesen és jól, csak gyengén érzem magamat. Fene dolog! De mit tegyek? Tümi mint lehet, 's pótolni Vallással, Philosophiával. – megint Balogh – a homeopatha – vagy a természet rántott ki.” (1839. febr. 5. Pest)²⁶

A levelek között helyet kap a gyermekek születése is: „Feleségem, hála Isten, ma reggel egy egészséges, nagy fejű gyerekkel (Somogyi értelemben) megbabázott. Holnap keresztelik, Béla, István, Maria leszen a neve[...]” (1837. febr. 3. Pest) A második fiú születését egy rövid levél adja hírül: „Barátom, hála az égnek, tegnap estve egy igen erős fiút szült. Neve Ödön. Épp most keresztelte a győri püspök. Isten áldja.” (1839. dec. 15.) Hat év múlva, 1845. dec. 2-án a következő levelet intézi Lunkányihoz: „Barátom, Ödön

1 tudomány és társadalom

fiamat nemsokára ki kell vennem az asszonyok kezéből. Podhorszkival (sic!) némileg és legközelebbi napokra kibékültem. Gondolatom most ez: egy Instructort venni fel, ki Podhorszky segédje volna és ekkép némileg alatta állna. – E szerint mind a két fiának tulajdonképp csak egy nevelője volna, és pedig Podhorszky személyében. Már most az a kérdés, hol találhatnék ily Instructort? Én azthiszem, senki illyet nemtalálhatna jobban, mint Ön, mert éppen olly (olvashatatlan) kellene neki lenni, mint azon irnokok, kiket Ön veszen magához. [...]"

Széchenyi a továbbiakban a jelölttel szembeni elvárásait közli: „pápista” legyen, „mert Podhorszky lutheránus, és két akatholikust nem szeretnék [...] a háznál nevelőül tartani”, magyar származású és lehetőleg ne dunántúli „kimondás végett [...] A Biékásiék puokáját elvitte a róaka.” A segédnevelő ne legyen ifjabb 18-20 évesnél, fontos az egészséges, erős testalkat, a kellemes külső. Nem kell feltétlenül magasan kvalifikálnak lennie, „mert Podhorszky mellé még bizonyos mestereket is akarok és fogok venni. Egyébiránt meg lehet, hogy Béla nem sokára az iskolába menend!” Figyelemreméltó momentum, hogy a gróf milyen bizalommal fordul egykori nevelőjéhez a már saját, kisebbik fia neveltetésére vonatkozó kérdésben.

A gyermekek nevelője, Podhorszky Lajos már a szülői házban megtanult latinul, görögül és héberül, iskolai éveit pedig angolul és franciául. 1838-40-ben Kempelen báró családjánál nevelősködött, 1840-41-ben Pesten mint vívómester működött. Az egyik versenyén jelen volt Széchenyi István gróf, és 1841-ben hat évre Béla és Ödön fiai nevelőjéül fogadta fel. Podhorszky ekkor már majd valamennyi európai nyelven írt és beszélt, aminek nagy hasznát vette a növendékeivel tett utazások alkalmával. Már a szanszkrit, óskót és skandináv nyelvekkel foglalkozott, amikor Széchenyi a finn nyelvre is felhívta a figyelmét. A szerződés lejártá után a gróf a *Jelenkor* című folyóiratnál foglalkoztatta tovább a nyelvészt, aki emellett a pesti nemzetőröknél századosként szolgált. Miután Széchenyit Döblingbe vitték, Podhorszky vívómester lett Klapka táborában. A későbbiekben a török, kínai, japán és mandzsu nyelveket is elsajátította, de sorsa igen méltatlanul alakult. Több állomás után végül fiával Párizsban telepedett le, ahol igen szerény körülmények között, megromlott egészségi állapotban magántanításból, fordításból és időnként versírásból tartotta fenn magát.

Báró Podmaniczky Frigyes²⁷ és nevelője, Hunfalvy Pál²⁸ kapcsolata igen meghatározó volt a báró életének későbbi epizódjaiban is. Podmaniczky nevelője kíséretében ment Miskolcra, ágostai hitvallású gimnáziumba, hogy a kor elvárásainak megfelelően az ifjú arisztokrata egy távolabb eső város nyilvános iskolájába járjon, törekedve ezzel a magyar nemzeti szellem megerősítésére a gyermekekben.²⁹ Az idegen környezetben sokat segített, hogy a Podmaniczky fiúkkal együtt Hunfalvy Pál öccse, Hunfalvy János, a későbbi budapesti egyetem tanára is együtt lakott és tanult, amivel az ifjú bárók előrehaladására is ösztönzően hatott. „Édesanyánk igen szívesen beleegyezett abba, hogy Hunfalvy Pál nevelőnk testvéröccse, János, velünk lakjék s neveltessen Miskolcon. Mint rendkívüli kitűnő szorgalmú s előmenetelű tanuló s nálunknál sokkal érettebb s fejlettebb szellemi tehetségekkel felruházott, s vele való folytonos érintkezés s együtt tanulás csakis jó-tékony hatással lehetett mireánk, gyengébbekre s a fejlettség sokkal alantasabb fokán állókra nézve.”³⁰

Hunfalvy segítségére volt az ifjaknak, hogy megszokják az új várost és egyáltalán a nyilvános iskolába járást, valamint az azzal járó, a különböző társadalmi réteghez tartozó

kortárs csoport társaságát és olykor kritikáját. Ezzel gyakorta meg kellett küzdeniük, mert a szerényebb anyagi helyzetűek csúfolták az „elkényeztetett finnyás úrfiakat.”³¹ A köztük lévő gát áttörésére nevelőjük közbenjárására beírták magukat a nyilvános étkezdébe, ezzel is bizonyítva hajlandóságukat a beilleszkedésre.

A miskolci nyilvános iskolai évek után tanulmányaik Pestre szóltatták őket, ahová nevelőjük kíséretében érkeztek. A jogi tanulmányokat megelőző utolsó (Physica) osztályt lezáró vizsga előtt néhány hónappal Hunfalvy a késmárki ágostai hitvallású evangélikus lyceum jogtanárává nevezték ki. A család azonban ragaszkodott a nevelő személyéhez, így a helyett, hogy új nevelőt keresett volna az édesanya fiai számára, ők követték Hunfalvyt Késmárkra, s Podmaniczky ebben a városban kezdte meg később jogi tanulmányait.³² 1843. jún. 20-án, 19 éves korában tette le az utolsó vizsgáját, s ezzel nevelője teljesítette a kötelességként vállalt feladatát. Ekkorra azonban már olyan közeli nexusba került neveltjével, hogy az a későbbiekben is támaszkodott személyére, barátságára: *„Nevelőmtől azóta soha meg nem váltam, öreg koromig tanácsadóm s barátom, és ami mindennél többet bizonyít, a kettőnk között fennálló viszony mellett, jóakaróm maradt. Aki némi emberismerettel bír, kénytelen lesz bevallani, hogy 54 év hosszú >próbaidő<”.*³³

Báró Jósika Miklós³⁴ emlékirata többek között azért is tekinthető különleges forrásnak, mert csaknem valamennyi nevelőjéről említést tett, ami a maga nemében egyedülálló, ráadásul röviden jellemezte is őket, függetlenül attól, hogy milyen hosszú ideig tartott kettejük közös munkája. *„Legelső nevelőm W... nevű volt, igen haszontalan, rosszjellemű, s emellett kegyetlen ember, kinek a büntetés legkedvesebb élvezi közé tartozott. Többet mondhatnék e megromlott emberről, kit szerencsémre kedves nagyanyám jókor kiismert, s azonnal elutasított a háztól.”*³⁵

Bármennyire is elégedetlen volt azonban első nevelőjével, távozásakor mégis megsiratta, bár ezt később a gyermeki lélek tulajdonságának tudta be. A rosszemlékű első nevelőt páter Mihálcz követte a sorban, akinek a báró saját bevallása szerint sem volt könnyű feladata, hiszen három igen élénk kisgyermek volt a gondjaira bízva. Kapcsolatuk nem volt zökkenőmentes, a gyermekek örömet lelték nevelőjük bosszantásában, azonban mivel igen jó képességek birtokában voltak, minden esetben sikerült hamar kiengesztelniük felbőszített tanítójukat. *„Ez igen tekintélyes kinézésű férfiú volt, magas, vaskos, piros, szellemileg azonban kevés míveltséggel bírt, s csak magyarul és – igen jól – latinul beszélt. Nevelési elve a szigor volt, soha semmi legcsekélyebb hibát sem hagyott büntetlenül, természetesen, ha én és öcsém túl nem jártunk az eszén, ami igen gyakran megtörtént. Páter Mihálcz igen középszerű szónok volt, de panasz ellene nem lehetett, s a nép mint nyájas, vidám embert nagyon szerette.”*³⁶

A nevelőiről általánosságban feljegyezte emlékirataiban, hogy noha előszeretettel alkalmazták nála a büntetés erőteljesebb formáit, maga is meglepőnek tartotta, hogy mégis szerették. A konviktusban töltött hét esztendő alatt Gul János, kegyesrendi pap, filológia tanár, később a kolozsvári konviktus rektora kísérte figyelemmel neveltetését. *„Szigorú, feddhetetlen erényű, s főleg tudományában igen jártas férfiú; erényeire és modorára valódi spártai; egyszerű, kevés beszédű, erélyes és férfias, minőt keveset ismertem. Egyéb-iránt magas, száraz férfiú.”*³⁷ – írta róla elismeréssel a későbbiekben. A báró egy későbbi, ideiglenes nevelőjéről, Abbé Wichtról is említést tesz memoárjában. A svájci születésű nevelő tanítási metódusaival Jósika elégedett volt, hibájaként az ital iránti vonzalmát róta fel neki, amit szintén egy gyermekcsíny célpontja lett, amikor az italt egy óvatlan

1 Tudomány és társadalom

pillanatban a tintásüveggel cserélte fel.³⁸ A következő tanító egy ötvenes éveiben járó, a szabadkőműves eszméket valló és tanítványainak ezeket továbbadó Lenoir Dubignon lett, aki művelt, kellemes társalkodó volt. „[...] s én nevelőim közül, mi a műveltséget illeti, egyiknek sem köszönhettem többet, mint neki. Modora is egészen különbözött a többi – *more patrio* – nyírfa-berek nevelőjétől. Soha egy ujjal sem érintett bennünket, soha egyetlen goromba szavát nem hallottuk; de a tanulásra félreérthetetlen szabályosság s kitartás által rá tudott szorítani.”³⁹

Báró Jósika Miklós utolsó nevelője egy Holsmay nevű nyugalmazott zászlótartó volt, aki a Weidenfeld gyalogezredben szolgált, majd a Jósika család szolgálatába állt. Először báró Jósika Sámuel, a későbbi erdélyi kancellárt tanította, majd báró Jósika Lajos, a későbbi főispán nevelője lett, végül Jósika János, a későbbi tábornok nevelését folytatta. Nem csekély tapasztalattal rendelkezett tehát, amikor Jósika Miklós tanításával megbízták. A báró életében ő bizonyult a legmeghatározóbbnak a nevelők igen sokszínű palettájából. Jó tanító volt, aki bizonyos rendszer alapján jelölte ki tanítványai számára az olvasmányokat, megszeretett vele az olvasást. Az ő nevelősködése alatt a Jósika fiúk tetemes mennyiségű könyvet olvastak el, s a mi ennél is fontosabb, tudásuk igen nagymértékben gyarapodott, mert nevelőjük, ezek tartalmát vissza is kérdezte. Műveltsége elkápráztatta tanítványát: „*Holsmay ritka műveltségű férfiú volt, mégpedig tudományos, klasszikus műveltségű, latinul gyönyörűen beszélt és írt; németül jobban és tisztábban, mint azon időben a legtöbben; emellett jól és szépen beszélt franciául, olaszul, s ami az akkori időben igen ritka volt, angolul is tudott; legalább mindenestre értett. Ez időben egész Erdélyben csak egy ember beszélt angolul, gróf Bánffy Dienes, a híres királyi kormányzó, gr. Bánffy György fia.*”⁴⁰

Vaskos egyénisége ugyan zavarta Jósikát, de még katona korában is levelezésben állt egykori nevelőjével. Jósika Miklós tisztában volt a jó nevelő kiválasztásának jelentőségével. Azt vallotta, fel kell fedezni a gyermekben annak erősségeit, s azokat gyarapítani kell, kevésbé előnyös tulajdonságait pedig megpróbálni visszaszorítani. Környezetében olyan esetekre is számos példát tapasztalt, ahol szerinte a nevelők a gyermekből „tökéletesen haszontalan lényt”⁴¹ nevelnek. Nevelőinek munkájáról meglehetősen kritikusan emlékiratában megállapítja: „*Azt hiszem én, hogy ami kevés jó van bennem, azt inkább atyámnak s az üdvös szigornak, mely nevelési rendszeréhez tartozott, köszönhetem, mint nevelőimnek.*”⁴² „*Ha ennyi s ily különböző ember kallója és rostája alul kikerülve, valami maradt árva fejemben, a csudák közé tartozik.*”⁴³

Báró Splény Béla⁴⁴ terjedelmes emlékirataiban mindössze két alkalommal tett rövid említést nevelőjéről. Az ifjú báró öt éves korában születésnapjára ajándékként saját maga kérte szüleitől, hogy tanulhasson ő is bátyja nevelőjénél. Kérésének a lelkiismeretes szülők természetesen azonnal eleget tettek. „*Itt Pátyon voltam ötödik évem elertével, és születésnapomon, nevezetes nap volt ez, reám nézve. Lajos bátyám, ki ekkor hét éves volt, már jó ideje tanult, és a helybeli iskolamester, Klapper járt hozzá, őt tanítani. [...] Amint tehát atyám kérte: mit kíván[nek] még születésnapomra, azt feleltem: Klappernél tanulni kezdeni. És ez meg is történt, jövő napon elkezdtem a tanulást, amely azután tizennyolc évig tartott egymás után.*”⁴⁵

Klapper iskolamesterről a későbbiekben nem tesz említést memoárjában.

Az ifjú báró Vay Miklós⁴⁶ és nevelője, Váradi Szabó János⁴⁷ közös munkájára a főúr naplójában több helyen is találhatunk utalásokat, így például a Vay 1823-ban tett magyarországi

utazása alkalmával: „Kissé lehangolva és magamba zárkózva társaim beszélgetésében eleinte keveset vettem részt, de Váradi oly érdekes tárgyakat választott s némelyikről oly eszesen és belátásteljesen szólott, hogy én is belevegyültem a beszélgetésbe.” – jegyezte fel Vay Miklós három hónapi utazásáról készített naplójában 1823. július 2-án.⁴⁸

Váradi Sárospatakon kezdte tanulmányait, majd Heidelbergbe utazott. 1810-ben Yverdonban megismerhette Pestalozzi nevelési módszereit, egy évet töltött társaságában. Hazatérve a Vay családnál lett nevelő, s 1816-ban tanítványaival Pestre költözött. Az 1820-as években a sárospataki, később a debreceni és kolozsvári főiskola hívta meg tanárának, azonban gyöngye egészségi állapota miatt egyiket sem fogadta el. 1830-tól a debreceni salétromgyár felügyelője, majd főfelügyelője lett. Aktívan részt vett a kollégium ügyeinek intézésében, népszerűsítette a Pestalozzi elvei szerinti nevelést. A szabadságharc leverése után visszavonultan élt, írásai elsősorban a *Nevelési emléklapok* című folyóiratban jelentek meg. A politechnikai oktatás első magyar hirdetőjeként is számon tartják a nevelés és a munka összekapcsolásának újszerű gondolatáért. A Vay család szolgálatában az ifjú Miklós nevelése mellett sem tévesztette szem elől a magyar nevelésügy helyzetét, felismerte annak hiányosságait: „Mennél nehezebb hazánkban is a mindenféle szükségétől s ezelőtti hibáitól nyomtatott szegényt a maga testi és lelki tehetetlenségében lévő Köznépét, véle született emberi tehetségeiben emberré tenni, az emberi méltósághoz felemelni.” – írta 1817. március 7-én kelt levelében a főkurátornak, akitől segítséget kért és remélt a falusi iskolák fejlesztésének ügyében, valamint az iskoláztatás szintjének, és a köznép műveltségi állapotának emelésében: „Adja az Isten! hogy a Méltóságos Úr nálunk a nevelés dolgában Epochát tsinálván mind mi mind a maradék ditsekedhessék a Nagyságod érzelmeivel: különösen pedig hogy a köznép, amely most a maga elhagyatott állapotjában a nemesi indulatokat nagy részént nem is esméri, a nagyságod neve hallásán tanulja meg a háladatosság indulattját érezni.”⁴⁹

A nevelő tanítványára tett hatásáról szólva feltétlenül meg kell még említenünk Döbrentei Gábor és tanítványa, báró Wesselényi Miklós⁵⁰ kapcsolatát. Wesselényi Döbrentei hatására kiválóan ismerte korának magyar költőit, ami ebben az időben nem jellemezte arisztokratáinkat, és a külföldi irodalommal is az ő útmutatása alapján ismerkedett.

A nevelők és tanítványok jó kapcsolatának optimális feltételét Mindszenty Dániel a *Felső Magyar Országi Minerva* hasábjain abban látta, hogy a növendék feltétlenül engedelmesskedjen nevelőjének. Ennek természetesen elengedhetetlen feltétele, hogy a szülők a gyermekük nevelőjét ne a család egyik cselédjének tekintsék, hanem a rábízott felelősségteljes feladathoz mértén respektálják, és a szülők a nevelővel egyeztessék a neveltetés alapelveit.⁵¹

A nevelők indíttatása, pályája

A nevelők életrajzi adatait tanulmányozva az alábbi kép rajzolódott ki. Származás tekintetében a polgári indíttatás számottevő, de a nemességi valamint jobbgügyi származás is megjelenik. Az atyai példát követve többen választják a lelkészi, orvosi vagy tanári hivatást. A tanulmányok ideje alatt hallgatott diszciplínák között a teológia, bölcsészet és jog foglalják el a legelőkelőbb helyeket, amit az orvostudományi, természettudományi, végül a művészeti és műszaki stúdiumok követnek. Sokak több tudományterületen is képezték magukat, igen gyakori a teológia kiegészítése a bölcsészettudományi vagy jogi képzés-

1 tudomány és társadalom

sel, esetleg természettudományokkal, de az orvos- és bölcsészettudomány, festészet-testnevelés párosítására is találunk példát. A legtöbb tudományterületen br. Podmaniczky Károly gyermekeinek nevelője, Hunfalvy Pál (filozófia, jog, teológia), a gr. Bethlen családnál nevelősködő Brassai Sámuel (bölcset- és természettudományok, zene), valamint gr. Széchenyi István nevelője, Lunkány János (bölcset-, természet- és orvostudomány) folytatott tanulmányokat. A hazai egyetemek mellett többen tanultak Bécsben, de Göttingenben, Erlangenben, Jénában és Heidelbergben is megfordultak nevelőink.

Nyelvismeret tekintetében igen sokszínű a paletta, a túlsúlyban lévő magyar, latin és német nyelvek mellett a francia, angol, olasz, finn, görög, héber, orosz, szanszkrit, török, kínai, japán, koreai és mandzsu nyelvek is helyet kapnak. Ezen a területen Orczy Elek báró nevelője, Barsi József (francia, olasz, angol, latin), a gr. Bethlen családnál nevelősködő Brassai Sámuel (nyugati nyelvek, orosz, szanszkrit, török, zsidó), a Desseffy Egyed gróf házában tanító Palcsó István (német, héber, görög, francia, angol), a Pálffy János gróf családjánál, Viczay grófnál és Batthyányi Fülöp grófnál nevelősködő Révai Miklós (német, francia, olasz, latin, görög, zsidó), valamint mindenekelőtt a korábban Kempelen báró családjánál tanító, majd Széchenyi István gróf Béla és Ödön fiainak nevelője, a nyelvész Podhorszky Lajos (latin, héber, valamennyi európai nyelv, kínai, japán, koreai, mandzsu) nyelvtudása tekinthető példaértékűnek.

A tanítás néhányuk esetében valamilyen formájában az egész életpályájukat végigkísérő tevékenység. Ide sorolható Bulcsú Károly (a gróf Teleki családnál nevelő), Ege Sándor (Illésházy grófnál nevelő), Elenyák György (a Károlyi családnál nevelő), Király József Pál (Forgách család mellett nevelő), Kriebel János Sámuel (a Pulszky családnál házi tanító), Palcsó István, Révai Miklós, Sámi László (a Wesselényi családnál nevelő), Tántsits Ignác (a gr. Sztáray családnál nevelő), Tavasi Lajos (báró Prónay Albert házában nevelő) és Váradai Szabó János (a Vay családnál nevelő).

Legtöbben azonban életük átmeneti állomásának tekintették a nevelőséget, és pályájuk a szakrális, a tudományos vagy a művészi élet különböző területein teljesedett ki. Többen voltak az MTA tagjai, Peregrinyi Elek (előbb három évig Andrassy Gyula gróf nevelője, majd báró Mednyánszky Alajos házához kerül, végül Károlyi György grófnál nevelősködik) és Brassai Sámuel pedig egészen rendkívüli életművet alkotott. Peregrinyi a külföldi, főként a német pedagógiát tanulmányozta. 1848-ban a magyar királyi egyetemen a nevelés tanárává nevezték ki, aminek 1866-tól magántanára. 1849-ben közoktatási miniszteri tanácsos lett, 1857-ben Pesten fiúnevelő intézetet nyitott. Tagja volt a pesti egyetem bölcséleti karának, a rajnamelléki encyclopaediai társaságnak és a pesti állami tanítónőképző igazgatóságának, több éven keresztül töltötte be a kisdedővő-egyesület tanügyi szakosztályának elnöki tisztét, az MTA levelező tagja. Brassai a nevelősködés után Kolozsváron megalapította a *Vasárnapi Ujságot*. 1837-ben a kolozsvári unitárius főiskola tanára lett, ahol először történelmet és földrajzot, később mathesist és természettudományokat tanított. Kilenc éven át Pesten a Gönczy Pál-féle magán nevelő-intézet tanára, majd ismét Kolozsvárra visszatérve az unitáriusok főiskolájában bölcséletet és matematikát oktatott. Ebben az időszakban hívta meg az Erdélyi Múzeum-egylet a természetrajzi tár őrének és a múzeum igazgatójának. A kolozsvári tudományegyetem megnyitásakor (1872) az elemi mathesis rendes tanárává nevezték ki, és azonnal prorektorrá választották meg. Később dékán, majd végül egyetemi rektor lett, szanszkrit nyelvet és általános nyelvtudományt tanított, innen vonult nyugalomba 1884-ben. 1837-ben

az MTA levelező, 1865-ben rendes, 1887-ben tiszteleti tagjává választják. A bécsi császári királyi állat- és növénytan és a nagyszebeni természettudományi társaság rendes, a bécsi császári királyi birodalmi földtani intézet levelező tagja.

A nevelők tanári-nevelői munkájára a felvilágosodás [Kászonyi Dániel (Vay Dániel fiai mellett nevelő), Cornides Dániel (Wesselényi István gyermekeinek a nevelője)], a német pedagógia (Peregrinyi) és Pestalozzi (Egger Vilmos, Tavasz Lajos, Várad Szabó János) gondolatrendszere volt hatással.

A korabeli sajtó is teret adott megfelelő nevelő kiválasztásának dilemmájával foglalkozó írásoknak. Szepezdi Kiss János a házi nevelőkről írt értekezésében hangsúlyozza, hogy a nevelő a nevelés alapelveiben minden esetben kérjen a szülőktől előzetesen útmutatást, mely nemcsak az oktatott tárgyat, hanem a nevelő kötelességeit is magában foglalja.⁵² Tulajdonságait tekintve „*Átaljában egy szelíd, mérsékelt temperamentum, nemes, nyílt-szívű, erős character, s a legtisztább szándék, legyenek vezérei.*”⁵³ Ennek értelmében legyen mentes az előítéletektől, alázatos a tudományokkal szemben, alaposan és körültekintően járjon el, ne adjon okot a bizalmatlanságra, legyen tekintettel a körülményekre, tisztelje megbízóit és mindig a következetesség vezérelje, s ennek érdekében készítsen jegyzőkönyvet munkájáról.

A nevelőkkel szemben támasztott igényekről és a nevelő kiválasztásának alternatíváiról és nehézségeiről Kovács Sámuel írásában olvashatunk a *Tudományos Gyűjtemény* 1823-as évfolyamában. A szerző azt javasolja, a nevelő megfelelő képzettséggel bírjon, ismerje jól a gyermekek természetét, erkölce legyen kifogástalan. Ilyen minden tekintetben megfelelő személyt azonban igen nehéz találni, hiszen a szülők leggyakrabban személyesen nem ismerik korábban gyermekük későbbi tanárát. Választásukban leginkább ismerősük ajánlására szorítkoznak, esetleg felveszik a kapcsolatot valamelyik iskola kiváló professzorával, aki vagy egyik atyafiát, vagy pedig egyik tanítványát ajánlja, aki bár az egzámenek letételekor ígéretesnek bizonyult, azonban a nevelés terén nincsenek tapasztalatai.⁵⁴

Arisztokratáink komolyan vették a házitanító személyét, hiszen a nyilvános intézményekben tett magánvizsgák eredménye nagymértékben függött a tanár és tanítványa kapcsolatától. A nevelők munkájukat a szülők által meghatározott elvek szerint végezték, több esetben előre meghatározott nevelési terv alapján. Ha a tanítók hosszabb időt töltöttek együtt tanítványukkal, gyakran váltak azok személyes barátaivá életük későbbi szakaszában is. A reformországgyűléseken azonban egyre élesebb kritikával illették az arisztokraták magánnevelését. A magyar nemzeti szellem, a magyar nyelvtudás, a nemzettel szembeni felelősség tudat hiányát a valóságtól hermetikusan elzárt nevelésben látták. Egyre inkább nőtt azoknak a tábora, akik elvetették a Locke-féle felfogás szerinti nevelést – ti., hogy a gentleman-ideált csak magánúton lehet kinevelni –, s helyette a nyilvános iskolák mellett szóló érveiket sorakoztatták föl.

Jegyzetek

¹ Arisztokratának tekintjük mindazokat, akik nagybirtokkal rendelkeznek és nemesek, akik legalább báró, grófi és esetleg hercegi címmel rendelkeznek, azaz a mágnások rendjébe tartoznak, az országgyűlésen is ekként jelennek meg, akik e címeik mellett az abszolutizmus legmagasabb pozícióiban helyet kapnak, akik külföldi arisztokrata mivoltukkal együtt indigenátust nyertek, vagy már indigénákként nagybirtokhoz és címhez jutottak, akik házasságukban endogám módon a hasonló mágnások exkluzív köréből választanak házastársat. Mindezek az ismérvek együtt, egymást felerősítve jelentkeznek a legtöbb esetben. A továbbiakban az arisztokrácia terminológia használata alatt az egyházi és világi főrendi réteget értjük.

² F. Csanak Dóra: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*, Akadémiai Kiadó, 1983, 331. o.

³ Festetics György, gróf (Ság, 1755. jan. 1. – Keszthely, 1819. ápr. 2.) nagybirtokos, a keszthelyi Georgikon és Helikon alapítója. Takács József (Péteri Takács József) (Keszthely, 1767. márc. 18. – Győr, 1821. máj. 3.) író. MOL P 246 5. csomó 9. tétel

⁴ azaz: elégedetlen lenne

⁵ Kulcsár István (Révkomárom, 1760. szept. 16. – Pest, 1828. márc. 28.) író, szerkesztő, szinigazgató. Hat évig gróf Festetics György László fia mellett, majd a gróf Viczay családnál volt nevelő. MOL P 246 5 csomó 9. tétel

⁶ azaz: visszafizetés, viszonzás

⁷ Teleki László, gróf (Szirák, 1764. szept. 2. – Pest, 1821. márc. 21.): író, költő, József főispán (1738-96) fia. Erőss Sándor (Csokonya, 1796 – Darány, 1858. márc. 18.): ev. ref. lelkész. A szerződést közli: Écsy Ö. István: = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1941. 4. füzet, 383-384. o.

⁸ Széchenyi István, gróf (Bécs, 1791. szept. 21. – Döbling, 1860. ápr. 8.) a nemzeti liberális reformmozgalom kezdeményezője és legjelentősebb személyisége, az MTA alapítója, tagja és másodelnöke. Podhorszky Lajos (Fekete-Lehota, 1815. – Párizs, 1891. aug. 26.) nyelvbúvár, az MTA tagja. Előbb Kempelen báró családjánál, majd Széchenyi István gróf Béla és Ödön fiainak nevelője. OSZK Kézirattár Analekta 10.088, Széchenyi István szerződése Podhorszky Lajossal, gyermekei nevelőjével.

⁹ Teleki László, gróf (Pest, 1811. febr. 11. – Pest, 1861. máj. 8.) politikus, író, az MTA tagja.

¹⁰ Teleki László gyermekkori naplója. A naplót közli: Horváth Zoltán: *Teleki László 1810-1861*, Akadémiai Kiadó, 1964, 2. kötet, 7-71. o.

¹¹ Teleki László féltestvére, Teleki József, aki apjuk halála után öccse gyámja lett.

¹² Horváth Z.: i.m. 30-31. o.

¹³ Pl. az 1821. okt. 2., dec 17. dec. 21. 1822. jan. 22., jan. 24. naplók.

¹⁴ OSZK Kézirattár Fol. Hung. 3011/I. IV. Ováry-Avary Károly: *Gr. Teleki László: Magyarország 1848/49. évi párizsi követének élete és katasztrófája*. (Másik példány: MTA Kézirattár Ms. 10. 044/I-IV)

¹⁵ Horváth Z.: i.m. 36-37. o.

¹⁶ 1825. márc. 20-án kelt levél.

¹⁷ 1833. jún. 4-én kelt levél.

¹⁸ Petrovics Frigyes Keresztély (Holics, 1799. okt. 7. – München, 1836. ápr. 12.) történész, jogász, az MTA tagja.

¹⁹ Ováry-Avary: i.m.

²⁰ Kövy Sándor (Nádudvar, 1763. júl. 15. – Sárospatak, 1829. júl. 24.): jogakadémiai tanár. Ügyvédi vizsgája után előbb főúri családoknál nevelő, majd 1793-tól haláláig a sárospataki ref. jogakadémián a hazai jog első tanára volt. Nyíry István (1776. máj. 9. Átány – 1838. aug. 27. Sárospatak): ref. főiskolai tanár, az MTA tagja.

²¹ Idézi: Ováry-Avary: i.m. 22, 11. o.

²² Idézi: Ováry-Avary: i.m. 26. o. Vö: Horváth Z.: i.m. 58. o.

²³ Lunkányi János; Liebenberg (Kecskemét, 1775. júl. 14. – Sopron, 1853. aug. 27.) bölcsészeti doktor.

²⁴ Széchenyi Ferenc, gróf (Fertőszéplak, 1754. ápr. 28. – Bécs, 1820. dec. 13.): főispán, helyettes országbíró, nagybirtokos, a Magyar Nemzeti Múzeum és könyvtárának (ma: OSZK) alapítója.

²⁵ MOL P 624 1.1 Széchenyi István levelei Lunkányi Jánoshoz.

²⁶ Erre vonatkozóan még: MOL P 624 1838. nov. 8. Cenk.

²⁷ Podmaniczky Frigyes, báró (Pest, 1824. jún. 20. – Bp., 1907. okt. 19.): politikus, író, az MTA tagja.

²⁸ Hunfalvy Pál (Nagyszalók, 1810. márc. 12. – Bp., 1891. nov. 30.): nyelvész, etnográfus, az MTA tagja.

²⁹ Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből 1824-1887, Magyar Helikon, 1984, 54-55. o.

³⁰ Uo. 77-78. o.

³¹ Uo. 81. o.

³² Uo. 126. o.

³³ Uo. 130. o.

³⁴ Jósika Miklós, báró (Torda, 1794. ápr. 28. – Drezda, 1865. febr. 27.): a magyar regényirodalom egyik jelentős első képviselője, az MTA tagja.

³⁵ Jósika Miklós: Emlékirat, Magyar Helikon, 1977, 24. o.

³⁶ Uo. 24-25. o.

³⁷ Uo. 35. o.

³⁸ Uo. 37. o.

³⁹ Uo. 38-39. o.

⁴⁰ Uo. 40. o.

⁴¹ Uo. 23. o.

⁴² Uo. 23. o.

⁴³ Uo. 40. o.

⁴⁴ Splény Béla, báró (1819-1899), pénzügyminisztériumi tanácsos.

⁴⁵ Splény Béla emlékiratai, Magvető Könyvkiadó, 1984, 22. o.

⁴⁶ Vay Miklós, báró (Alsózsolca, 1802. ápr. 29. – Bp., 1894. máj. 14.) nagybirtokos, politikus, koronaőr, kancellár, főrendiházi elnök, az MTA tagja.

⁴⁷ Váradi Szabó János (Szilvásújfalú, 1783. aug. 27. – Debrecen, 1864. márc. 12.) pedagógus.

⁴⁸ Vay Miklós: Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből, Felsőmagyarországi Kiadó, Miskolc, 1999. (Reprint kiadás, eredeti: Franklin Társulat, Budapest, 1899)

1 Tudomány és társadalom

⁴⁹ Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Levéltára, Sárospatak H1-10. Szabó János levele 1816. márc. 7. Alsózsolca

⁵⁰ Wesselényi Miklós, báró (Zsibó, 1796. dec. 30. – Pest, 1850. ápr. 21.): politikai író, a reformellenzék egyik vezetője, az erdélyi ellenzék vezére, az MTA tagja.

⁵¹ Mindszenty Dániel: A nevelésről némely észrevételek = Felső Magyar Országgyűlési Minerva, 1832. febr. 127-133. o.

⁵² Szepezdi Kiss János: A házi nevelőkről = Felső Magyar Országgyűlési Minerva, 1830. június, 164. o.

⁵³ Uo. 170. o.

⁵⁴ Kovács Sámuel: Az élő szóval való tanításnak a magától tanulás felett való becséről. Az oskolának hasznos és szükséges voltokról: A nevezetesebb és nagyobb oskolákról, és azok felállítatások idejéről = Tudományos Gyűjtemény, 1823. XI. kötet, 28-29. o.

Mislai Attila

Hűség a moábitákhoz

Hannah Arendt egyik esszéjében, a totalitarizmusról szólva, az európai szellemi tradícióban megnyílt szakadékról beszél. A szakadék két világot választ el egymástól. A törésvonal múlt felé eső oldalán az etikai és történeti transzcendencia hitének egyre elmosódóbb és kétesebb, mindazonáltal fenntartható árnyalakjai éltek.¹ A meredély innenső partján magunkra maradtunk. Jól van ez így. Isten nem a filozófusok érveinek éles fényében foszlott semmivé, ahogy a filozófiával való évezredes cinkosságát hűtlenül megtagadva egyesek láttatni szeretnék. Isten faktikus halált halt. Füstbe ment.

Valamennyi túlélő borzadva mesél a vidéket megülő zsíros, nehéz füstről. Az Auschwitz körüli erdőkből elköltöztek a madarak. Az istenség kultikus, ősi hírhozóinak eltűnése a visszavonhatatlan pusztulásról beszél. Tudja ezt Celan, Améry, Semprun, Bettelheim, Borowski, és tudja Kertész, aki az elbeszélés szellemét szeretné örökébe állítani, és hamisítatlan egzisztencialista attitűddel hinni, hogy maga az ontologizált transzcendencia megsemmisülésének aktusa az etikum új, mitologikus forrásává válhat. „A mi modern mitológiánk egy gigantikus negatívummal kezdődik: Isten megteremtette a világot, az ember megteremtette Auschwitzot.”²

Nála is, mint a holocaust más gondolkodójánál, tetten érhető a vágy: helyreállítani valamiképp az egységes etikai tudat folytonosságát. „Megkockáztatok egy vakmerő kijelentést: egy bizonyos értelemben és egy bizonyos síkon kizárólag az elbeszélés szelleme kedvéért élünk, ez a mindannyiunk szívében-fejében szakadatlanul formálódó szellem foglalta el isten kitapinthatatlan helyét: ez az a képletes tekintet, amit magunkon érzünk, s mindent e szellem fényében teszünk, vagy nem teszünk.”³ De mintha Kertész sem hinne igazán a szellem hatalmában, vagy inkább hitének erejét, amellyel életre kelteni igyekszik, nem szakítja el a transzcendens nélkülözés forrásától, nem ontologizálja tehát, s ezzel megóvjá magát a tévedéstől, amely az etikai szükség szorítását az elbeszélés szellemének saját erejeként ismeri félre. „Ez a helyzet önmagában nem sok figyelmet érdemelne. Egy túlélő helyzete ez, aki megpróbálta túlélni, mi több, értelmezni túlélését: aki a túlélők utolsó generációjához tartozván tisztában van vele, hogy a generáció eltűntével egyszersmind a holocaust eleven emléke is kivész majd a világból. Ittléte baleset, merő véletlen, amely folytonos igazolásra szorul, bár valójában igazolhatatlan.”⁴

Mert ami istenről elgondolható volt, azaz hogy valósága független a „szív érzéseitől”, de még lététől is, nehezen hihető az elbeszélés szelleméről. Jóllehet, a Teremtő-teremtmény viszonyrendje ebben az esetben sem borul fel teljesen, hiszen az elbeszélő annyiban teremt a szellemet, miként a szellem az elbeszélőt, ám az elbeszélő teremténysége alapvetően más, mint isten teremtettjeié. Utóbbiak halála istent (létében) érintetlenül hagyja, ezzel szemben a szellem, elbeszélője pusztulásával maga is köddé válik. Talán

1 tudomány és társadalom

ezért van, hogy túlélők, akik évtizedekig hallgattak, a végső és önkéntelen elnémulás küszöbénél egyszerűbben beszélni kezdenek. Történeteik az elbeszélő és társai létének egyszerűségéről, az ember magárahagyatottsága felismerésének iszonyatáról tanúskodnak. S ha szó esik istenről és hitről, úgy ez mindenkor a szenvedés által felmorzsolódni látszó humanitás végső horgonypontjaként szolgáló, de egyedülvalóságában nem kitüntetett személyes tartásként jelenik meg. Úgy gondolom, minden olyan próbálkozás, ami az egyedi történeteket pusztán illusztrációvá fokozza le, hogy elemeit felhasználja egy olyan nagy elbeszélés konstruálására, amivel istent szubsztanciális és morális létezőként mentené meg, sikerét az iszonyat elvesztésével fizeti meg. Éppen etikailag elfogadhatatlan tehát, hogy az iszonyat élményét, egyetlen kincsünket, amire a táborok hamujában bukkanhatunk, elméletekre váltsuk át.

Ezt teszi például Tatár György, amikor a holocaustot arra irányuló szervezett kísérletként értelmezi, hogy az istentelenség megdicsőítéseként „eltűntessék a Biblia még élő tanúságtevőit”, s az emberi világot „visszasüllyessék a természetbe”. Tatár úgy látja, ez a századok óta tartó szekularizáció betetőzését, egyúttal a történelem és minden „a mai napon túlmutató remény” végét jelentette volna.⁵ Ugyanazon kettősséggel küzd, mint Kertész. Egyfelől tudja, hogy a történelem a történetírók munkáiban születik. „A bibliai Redaktor a történetek végső formába hozásával az Egy történet megformálásával szolgált Urának. Az egyes törzsek és nemzetségek külön-külön történeteinek sokaságát mindig mint az egész nép történetét értelmezve, valószínűleg feledésbe taszított mindent, aminek nem találta összefüggését Isten és a nép történetével, s a legfélreeseőbb hagyományt is megőrizte, ha ez az összefüggés fellelhető volt.”⁶ Vagy felidézhetjük ragyogó elemzését, amelyben a moábiták népe, saját partikuláris történetét élve a világtörténelem egy behelyettesíthető, világa vesztett epizodistájaként jelenik meg. „Mivel a történet forrása számunkra a Biblia, és nem a moábita királyi évkönyvek, erősebb és gyengébb immansens történelmi ítélete helyén a „megáldott” vagy „megátkozott” történelem feletti ellenétét olvassuk.”⁷

Innen nézve érthető, hogy a holocaustot sikertelennek mondja. Fennmaradt a „világ”, az az értelmes összefüggésrendszer, amely egyedül képes jelentést kölcsönözni a népek történelmi sorsfordulóinak, s őket egy hagyomány kebelében együttes, „sorszerű jelenvalóléthez” segíteni. Itt azonban Tatár nem áll meg, s azt sugallja, hogy az eddigi történet, a mögötte rejtőzködő „élő istennel” továbbra is mesélhető. Mintha a sorsunk azon fordulna meg, hogy maradtak a kiválasztott népből emberek, akik őrzik „hús-vér” kapcsolatukat a bibliai istennel. Így végeredményben maga isten, ez a Tatár által szubsztanciálisan elgondolt transzcendens hatalom lenne a világtörténelem végső fenntartója, az egyetlen erő, ami megmenthet bennünket az apokaliptikus káoszától. „Ez az apokaliptikus volt az eddigi legnagyobb szabású kísérlet a történelem befejezésére. Egyidejűleg kísérelte meg a Biblia még élő tanúinak végérvényes elhallgattatását, nemcsak a külvilágban, hanem önmagában is, valamint – a fajelmélet khtonikus mítoszában – az emberi létezés visszasüllyesztését a természetbe. Az a világ, amelyben fajok örökös harca folyik az uralomért, ez a nemzetekké szervezett természet, mindörökké véget vetne bármilyen, a mai napon túlmutató reménynek.”⁸

Nehéz ezen istent őrző, prófétikus filozófia ellen érvelni. Az iszonyatnak ugyanis nincsen filozófiája. Szavai is alig. Azt hiszem, igaza van Kertésznek, amikor a megjelenítés egyetlen lehetséges közegeként az esztétikai képzeletet nevezi meg. A fogalom pontos, mert

a felelevenítést nem a művészhez rendeli hozzá, az esztétikai képzelet munkál az olvasóban, a nézőben, a hallgatóban és a mű alkotójában egyaránt. Az iszonyat megidézése közös dolgunk. A holocaustot nem lehet ábrázolni, érzékelhetővé tenni, leírni vagy kifejezni – mondja Heller Ágnes, majd így folytatja: „A holocaust maga az abszolút értelmetlenség – ez tör fel az elfojtott hangokból. A holocaustot nem lehet megmagyarázni, sem megérteni. Nem volt célja: nem volt sem szabad cselekvés, sem a kauzalitás láncának eseménye. Visszatekintve sem lehetett integrálni a történelembe... Milyen tanulságokat hozott? Hogyan járult hozzá a zsidó történelemhez és a zsidóságtudathoz? Ezekre a kérdésekre csönd következik, mert a nyomukban nem merül fel semmiféle retrospektív telosz, és soha nem is fog.”⁹

Tegyük ehhez hozzá, hogy a Tatár által kínált, a bibliai hagyomány rendezőelveiből építkező nagy metaelbeszélésnek az áldozatok feléről egyszerűen nincs mondanivalója. Nem juthatunk más megállapításra: moábiták voltak, a világszellem által elhagyott nép. Ebben pedig ott rejlik a veszély, hogy olyan értelmezés előtt nyit akaratlanul teret, amiben azután Tatár erkölcsi gondolkodása már nem ismerhet magára. Mert az számára sem lenne elfogadható, hogy bármilyen „szent narratíva” nevében különbséget tegyünk két ember szenvedése között azáltal, hogy egyikük halálát metafizikai jelentőséggel ruházzuk fel. Az iszonyattal szemközt valamennyien moábitákként állunk. Ha igaz, hogy Auschwitz „kultúránk elidegeníthetetlen közös tapasztalata” (Kertész), úgy erkölcsi kötelességünk visszautasítani minden metaelbeszélést, ami nem az erőszaknak kiszolgáltatott, a halál elé hajtott individuum álláspontjáról fogalmazódik meg. Mert minden ember metafizikailag azonos értelemben kitüntetett halála által. Nincsenek fokozatok. Abban a pillanatban, amikor az első szerelvény áthaladt a táborok kapuján, a holocaust sikere teljessé vált. A tény, hogy megtörténhetett, megfosztotta Izrael népét a kiválasztottságtól. Másképpen: világossá vált, hogy a kiválasztottság a népről, ami egységét istennel való különleges kapcsolatának köszönhette, az egyesre származott át. Még pontosabban: világossá vált, hogy az ember kitüntetettsége épp nem származtatás útján áll elő. Van.

A Tatár példázta elbeszélések elfedik a szakadékot. Anakronisztikusan próbálják tovább szőni egy hajdan igaz történet szálait. Kegyeletsértés úgy tenni, mintha isten még közöttünk lenne. A szakadékba veszett. Emlékezzünk rá illő tisztelettel, hiszen „egy volt közülünk”. Csak erről az alapról mondható, hogy „katartikus kibontakozásában – aminek évtizedek során megrendült tanúi vagyunk – a Holocaust nem szétválaszt, hanem egyesít, mert mindinkább kiviláglik az élmény egyetemessége.”¹⁰ A mai napon túlmutató reményt pedig valahol máshol kell keresni.

„Mert a krematóriumok kéményén kiáramló füst ugyanazon fizikai törvényeknek engedelmeskedik, mint minden más füst: a lebegő részecskék összesűrűsödnek, majd szétoszórnak a szélben, amely maga előtt hajtja őket. Az igen tisztelt olvasó számára a zarándoklásnak egyetlen lehetősége marad csupán: az, hogy olykor mélabúsan felnéz a zivataros égboltozatra. És dicsértessék Auschwitz... Az Örökkévaló.”¹¹

Jegyzetek

¹ Hannah Arendt: *A hagyomány és a modern korszak*, in: uő: *Múlt és jövő között*, Osiris Kiadó, 1995. 25-48.o.

² Kertész Imre: *Haza, otthon, ország*, in: uő: *A száműzött nyelv*, Magvető Könyvkiadó, 2001. 100.o.

³ Kertész: *Táborok maradandósága*, uo. 49.o.

⁴ Kertész: *A holocaust, mint kultúra*, uo. 87.o.

⁵ Tatár György: *Volt egyszer egy Apokalipszis = Múlt és Jövő*, 1990. 4. szám

⁶ Tatár: *Fogság és déjá vu = 2000*, 1990. 6. szám

⁷ Uo.

⁸ Tatár: *Volt egyszer egy Apokalipszis*, i.m.

⁹ Heller Ágnes: *Lehet-e verset írni a holocaust után?* = *Múlt és Jövő*, 1990. 1. szám

¹⁰ Kertész: *Hosszú, sötét árnyék*, in: uő: *A száműzött nyelv*, i.m. 65-66.o.

¹¹ André Schwarz-Bart: *Igazak ivadéka*, Ulpius-ház Könyvkiadó, 2006.

T. Kiss Tamás

A népnevelőtől az andragógusig

„A jó pap holtig tanul.” A középkorban már gyakorolt, napjainkban pedig szólásmondássá vált intelem jól megragadható, leírható tanulási folyamatot és intézményi struktúrát teremtett, amely még szűk körre vonatkozott, meghatározott, illetve csekély számú hivatásra terjedt ki. A 20. század második felében a permanens tanulás/nevelés koncepciója már társadalmi méretűvé próbálta szélesíteni a tudni vágyás igényét, kényszerét. A nemzetállami keretek között különféle oktatási-nevelési intézményrendszerek és iskolán kívüli formációk jöttek létre. A 21. század elején, a globalizálódó világban megfogalmazódó kihívások/szükségletek egyértelművé tették, hogy nélkülözhetetlen az egyén élethosszig tartó tanulása.

A 19. század végi népnevelőtől a 20. század végi művelődésszervezőig

A felnőttképzés intézményesülési folyamatának kiindulópontja a nyugati fejlődés útjára lépő Magyarországon a 19. század második felére, egészen pontosan a kiegyezést (1867) követő évekre tehető. Ebben az időszakban fogalmazódott meg állami feladatként, majd emelkedett kormányzati szintre a kulturális értékekhez való hozzáférés lehetőségeinek biztosítása, a társadalmi méretekben és léptékben történő esélyegyenlőség megteremtése. A korabeli honatyák több olyan problémát foglalmaztak meg, amelyek a későbbi korokban – napjainkban is – napirenden maradtak. Az egyik – nagy indulatokat kiváltó – kérdésfelvetés az volt, hogy az értékek közvetítésében és feldolgozásának elősegítésében mekkora szerepet vállaljon a társadalom, és milyen mérték illesse meg az államot? A másik megválaszolásra váró kérdés arra irányult, hogy mik azok az értékek és normarendszerek, amelyek az adott korban az állam részéről, a társadalom oldaláról, esetleg mindkét részről egyformán közvetítésre (terjesztésre) érdemesek? Végül a harmadik kérdés azt firtatta, hogy az értékek közvetítéséhez és feldolgozásához szükséges (állami, társadalmi, infrastrukturális) feltételek, hogyan, milyen mértékben és léptékben intézményesüljenek?

A kérdések koronkénti megválaszolásának sokszínűségét jól jelzik („szimbolizálják”) a kulturális érték közvetítő foglalkozások elnevezései. Ismert, hogy:

- a kiegyezést követő időszakban a *népnevelő*,
- a századforduló éveiben elsősorban *szabadoktató*,
- a két világháború közötti évtizedekben az iskolán kívüli népművelés állami intézményesítését segítő *iskolán kívüli népművelő*,
- a szabadművelődés rövid időszakában a *szabadművelődési munkás*, kultúros,
- az 1950-es években a pártállam vezérelte kulturális élet aktivistája a *kultúrvezető*, a *kultúrpropagandista* káder vagy a kultúrház-igazgató,

- az 1956-os forradalom leverése, de döntően az ún. konszolidáció után (az 1960-as évektől) az állampárt irányította művelődés szakembere a mindinkább hivatalnökká váló *népművelő* (aki művelődési központ, művelődési ház, klubkönyvtár igazgató, illetve valamilyen előadó). Az 1970-es évek közepétől már *közművelő*, sőt munkásművelő,
- a rendszerváltás után *kulturális menedzser*, *művelődési menedzser*, *művelődésszervező* (továbbá a művelődéssel kapcsolatba hozható különféle területeken munkálkodható ilyen-olyan szervező) elnevezéssel illették azokat, akik a kulturális értékek széleskörű terjesztésével foglalkoztak.

A kutatások szerint és a megvalósított programok elemzése alapján két lényeges vonulat fedezhető fel. Egyrészt a különféle elnevezések nem az egységesülés hiányával magyarázhatók, hanem az elvárások módosulásaival, funkcióinak változásaival és a professzió differenciálódásával. Másrészt a változások nemcsak érintetlenül hagyták a felnőttek oktatásával/nevelésével foglalkozó tevékenységeket, hanem – ha ellentmondásosan is – folyamatosan és fokozatosan szélesítették, erősítették azokat.

A szak/képzés „prokrusztész-ágya”, avagy növekvő problémahalmaz?

A kulturális érték közvetítő szakma és hivatás, de a hazai szakemberképzés igényének is igazi „szülője” a tanító, „szülőszobája” a népiskola volt. Maradva a hasonlatnál: a népművelés a „gyermekkorát” is a szülői házban élte, s ezért alapvetően ennek az intézménynek a nevelő és környezeti hatására szocializálódott. Az időről-időre felmerülő célmegfogalmazások során, a szakmai identitás keresési és öndefiniálási törekvések alkalmával ezek a szocializációs hatások (a „gyermekkorai alapélmények”) különféle intenzitással és interpretálással mindig jelentkeztek, bizonyos idő elteltével „a lámpás szerep tartósításával szinte kísértettek”. Hasonlattal élve: „szakmai és erkölcsi pórázon tartották” a gyakorlatot, a szakképzést és annak fejlődését.

Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a gyakorlati munkavégzésben és a szakképzésben hosszú ideig domináns helyet foglalt el és töltött be a pedagógia, amely egyrészt (nevelni, átnevelni, visszanevelni stb.) szándékolt vagy kevésbé szándékos célkitűzésével, másrészt szaktudományként való szerepvállalásával, és harmadsorban, mint strukturális keret egyaránt befolyásolta nemcsak a társadalomban megvalósuló kulturális érték közvetítést, de a szakemberképzést is. A pedagógia (osztály-tanóra szerkezetben tervező, nevelési célokat és eszközöket konkretizáló, folyamatokban gondolkodó, mérhető és értékelő stb.) világa leképeződött a népművelésre, majd a közművelődésre is. Mindez azt vonta maga után, hogy a nép művelése/művelődése tervszerű, tervezhető folyamatként értelmeződött, de a közművelődés is folyamatokban öltött testet (korabeli megnyilatkozások, kutatások és publikációk tucatjait említhetjük).

A pedagógizált (tervezett) esemény-sorozatokba a gyakorlati szakembereknek és az oktatóknak mind nehezebbé vált beilleszteni a társadalmi mozgásokból és változásokból adódó új jelenségeket. A helyi társadalmi/közösségi igényekre épülő kihívások és a jelentkező új tudományos diszciplínák egyre kevésbé fértek el a szűkre szabottnak mutató pedagógiai struktúrákban. A valóság a képzési tevékenységeket interdiszciplinaritásra, a gyakorlati cselekvéseket túllontúl tág horizontális bővülésre készítette, de nem mindig pozitív értelemben. Mindennek az lett a következménye, hogy a közművelődés gyakorlata és a képzésben jelentkező diszciplínák szétfeszítették a pedagógia alapú szakmaképet és kép-

zési szerkezetet, amelyek jelentős konfliktusokhoz vezettek nemcsak a gyakorlatban (helyenként, településenként, intézményenként), hanem a szakképzésben (a tanszékeken) is. A feszültségeket folyamatosan – akaratlanul vagy szándékosan – táplálta a pedagógusok és andragógusok időről-időre történő „szekértáborokba” szerveződése, a felnövekvő nemzedék tanítása és a felnőttképzés közti együttműködés tisztázatlansága.

A felnőttképzésben a kiegyezést követő évtizedekben sokáig túlnyomórészt az iskola-pótlás lehetőségét látták, amely leginkább az analfabéta tanfolyamok szervezésében nyilvánult meg. Magyarországon a felnőttképzés területei és formái ugyan a szovjet-blokkban bővültek a második világháború utáni időszakban, ám azok jelentős részét ideológiai-politikai kurzusok képezték, illetve továbbra is az iskolai hiányosságok idézték elő. Az alap- és középfokú oktatásban jelentkező problémák megoldására az 1970-es és 1980-as években különböző pedagógiai kísérletek kezdődtek, amelyekre ma már alig emlékszünk. A különféle – feltételezhetően jó szándékú – kísérletekben hol vezetőként, máskor résztvevőként összességében alig több mint néhány tucat hazai pedagógiai szakember vett részt. A korabeli résztvevők és a született publikációk viszonylag jól tükrözik a mai értelemben vett „szakmai lobbik” szocialista viszonyok közti működését. Távol áll tőlünk, hogy az akkortájt „egymással versengő” sokféle olvasástanító módszereket okoljunk az ötvenesek funkcionális analfabétizmusának napjainkban meredeken felívelő görbéjéért, a szövegértési problémákért, a felnőtt népesség írástudásának mai állásáért. Napjainkban sem jobb a helyzet, hiszen az általános iskolákból kikerülő gyerekek 10%-a gyakorlatilag analfabéta. Az egymást érő különféle oktatási reformokra sem akarunk követ vetni a humánus emberi magatartást megalapozó irodalmi, művészeti és történelmi tudás elértéktelenedése miatt. Ám aligha hallgatható el, hogy ezek következményeként olyan feladatok hárultak a népművelésre és a közművelődésre, amelyekkel egyik sem volt képes megbirkózni. Hiába álltak hatalmas összegek az 1970-es évtizedben a munkásművelődés rendelkezésére, a közművelődés nem tudta az általános műveltség alapvető hiányait pótolni. A népművelők jelentős energiát és nem kevés pénzt fordítottak arra, hogy népművelés és a közművelődés területein igazi közösségek működjenek. A gyerekek az iskolában nem sajátították el a különféle közösség megszervezéséhez szükséges ismereteket, hiányzott az igazi „együttes élmény”, az oktatási rendszer nem alakította ki azokat a készségeket, amelyek nélkülözhetetlenek a társas együttlélthez. A felnövekvő nemzedék nem tapasztalhatta meg azt, hogy az együttműködésre épülő közösség értékes szerveződési forma nemcsak a családi élet esetében, hanem a munka világában is, hiszen nélküle nem létezhet valódi család, de eredményes és hatékony munkavégzés sem. Az alapokat megteremtő tanítók munkavégzésének a képzők színvonalának ijesztő mértékű csökkenése (aki nem jutott be főiskolára vagy egyetemre, azokat vették fel) következtében a pedagógusok egyre kevésbé voltak képesek feladataik igényes ellátására. A tanítók és a tanárok nem fordítottak kellő figyelmet a hátrányos helyzetek csökkentésére az egyéni képességek és készségek kimunkálására. Az iskolák közti elképesztően nagy és növekvő szakmai különbség, a pedagógus társadalom bizonytalan (ított) értékrendszere parttalanná tette a személyiséget stabilizáló alapértékeket. Az oktatási rendszer a politikai hatalom által meghatározott mozgó értékeket tette meg alapértékeknek. A problémákra az iskolán kívüli népművelés és a közművelődés különféle közösségfejlesztő, önismereti, személyiség- és tudást építő, ismeretbővítő stb. törekvései nem jelenthettek megoldást.

A problémák a rendszerváltást követően gyarapodtak és felerősödtek. Az emberek és lehetőségeik (különösen a vidékiek és fő/városiak) közti különbségek sokdimenziós (már-már antagonisztikusan) ellentmondásossá váltak. A személyiséget az önmegvalósítás liberális ideológiája problémahalmazzá változtatta, a gazdasági racionalitás pedig „humán erőforrásra redukálta”. Magyarország egyetlen és nemzetközileg is számottevő „gazdasági tőkéje”, a szellemi teljesítményt előállító tudás értéke devalválódott. Az iskolarendszer „pedagógiai provinciákba rendezett” világa és a mindennapi élet között mind mélyebb és szélesebb szakadék támadt, amelyet a kulturális értékközvetítés iskolán túli felnőttképzése egyre kevésbé tudott áthidalni. A felnőttképzés képtelenné vált arra, hogy a reá hátruló hatalmas méretekben felszaporodott és egyre bonyolultabb iskolapótló feladatokat ellássa. Az ún. bolognai képzés a szakmaválasztást és a szakképzést eltolta a felnőttképzés területeire. Egyre feszítőbb kérdésként fogalmazódott meg, hogy a hazai félig-meddig kialakuló felnőttképzési intézményrendszer a gyarapodó iskolapótló és növekvő szakképzési feladatokat képes lesz-e az UNESCO élethosszig tartó tanulásról szóló memoranduma, valamint az Európa Tanács 2000-ben elfogadott Lisszaboni Nyilatkozatában megfogalmazottak szellemében ellátni? Mennyire érdeke az országnak a politikai és kevésbé szakmai indítékú, a nemzeti tudás (ismeret) alapú képzés helyett a nemzetközi értelmezést megengedő (jobbára adminisztratív) kompetencia alapú képzési filozófiának megfelelni?

A 21. század eleji andragógus-képzés megszületéséről

Az 1989-90 utáni évek Magyarországon is robbanásszerű változ(ta)ások kezdődtek. A hatalmas méretekben jelentkező felnőttképzés iránti új igények nyomást és hatást gyakoroltak az intézmények tevékenységszerkezetére és a szakemberképzésre egyaránt. A kulturális értékközvetítő szakemberképzés gyorsan és viszonylag jól reagált a kihívásokra. A művelődésszervező képzés rövid időn belül a felsőoktatás egyik legnépszerűbb szakává vált. A szak sikerességét több tényező is befolyásolta. Közülük kettőt mindenképpen érdemes megemlíteni. A siker egyik „kulcsa” a múltban keresendő és található meg. A szak sikerességéhez nagymértékben hozzájárultak a sokdimenziós, ellentmondásos világokban szerzett tapasztalatok. Korántsem a teljesség igényével tekintsük át az intézményesülési folyamat néhány fontos állomását:

- A kiegyezést követő időszakban a népnevelő különféle tanfolyamok, és képzések segítségével bővítette és sajátította el a nép neveléséhez elengedhetetlen és szükségesnek tartott ismereteket, igyekezett megfelelni a társadalmi és állami elvárásoknak. (pl. kötelező volt elsajátítani a selyemhernyó tenyésztési és tűzoltási ismereteket, a filoxéra elleni védekezést stb.).
- A századforduló évtizedében a megizmosodó és színesedő felnőttoktatás kerül előtérbe (pl. analfabéta tanfolyamok és szaktanfolyamok, felvilágosító és társadalmi ismereteket terjesztő tanfolyamok tartása stb.). Tanfolyami keretek között történik a tanítók felnőttoktatására való felkészítése (pl. hogyan kell jól és hatékonyan előadást tartani). A pedagógusok mind erőteljesebben tiltakoznak a „mindenes” szerep és a túlterhelés ellen.
- A két világháború között az iskolán kívüli népművelési tevékenységek szervezésére és lebonyolítására a tanfolyami keretek mellett a tanítóképzőkben is elkezdik képezni a

leendő tanítókat. A népművelésben résztvevők köre intézményesen kiszélesedik. A tanítók és tanárok mellett az értelmiség feladatává bővül a nép művelése. Az értelmiségi rétegek képviselői (elsősorban állami alkalmazottak) népművelési tanfolyamokon vesznek részt. A tanítókra háruló terhek azonban továbbra sem csökkennek. A tanítók tiltakozása egyre szervezettebb formákat ölt. A pedagógusok követelik a népművelési tevékenység önálló foglalkozásként történő állami elismerését.

- A szabadművelődés időszakában (különbéle pártok, társadalmi szervezetek és még a Magyar Rádió „korabeli távoktatási programjával” is) tanfolyami keretek között képezik a nem főhivatású népművelőket (kultúrmunkásokat), de a tanítóképző intézetekben is sor került a szabadművelődési ismeretek oktatására. A népművelés egyre inkább kezd intézményesen is leválni a tanító tevékenységéről, az iskoláról, hogy helyette (és mellette) a társadalom által létrehozott szervezetek és „önkéntes kultúrmunkások” lássák el a nép művelésének különféle feladatait.
- A fordulat éveként számon tartott 1948/49-et követően megkezdődött a hivatásos népművelő káderek (valójában kultúrpropagandisták) képzése két intézménytípusban. Létrehozzák a népművelési gimnáziumokat és megszervezésre kerül a Népművelési Minisztérium Móricz Zsigmond nevét viselő három éves iskolája. (A gimnáziumi oktatást egy éven belül, a Móricz Zsigmond Népművelési Iskolát három év múlva felszámolják.) A kommunista párt által elfogadott és szorgalmazott programban a kultúrott-hon létesítés/építés szükségszerűen főállású népművelőket igényel.
- A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Neveléstudományi Tanszéke keretei között népművelési szeminárium indul 1956 őszén, ez egészen 1963-ig tart.
- Főszakos népművelő képzést hirdet meg az 1961/62. tanévtől az ELTE Könyvtártudományi Tanszéke (irányultsága szociológiai).
- A tanítóképző intézetekben a népművelési ismeretek c. tantárgy keretében oktatják a népművelés elméleti, de elsősorban praktikus tudnivalóit.
- A tanárképző főiskolákon is a népművelési ismeretek c. tantárgy keretében találkoznak a hallgatók a népműveléssel.
- Az 1962/63-as tanévtől Szombathelyen, az 1963/64-es tanévtől Debrecenben is megkezdődik a tanító szakról leváló népművelés-könyvtáros szakos képzés.
- Az 1963/64-es tanévtől a Kossuth Lajos Tudományegyetemen főszakos képzés lesz a népművelés (irányultsága andragógiai). 1962-1971-ig tanszéki csoport, azt követően az önálló Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszék keretében.
- Az 1970-es évek közepétől a tanítóképző főiskolákon népművelési szakkollégiumok indulnak. Létrejönnek a népművelési (közművelődési) tanszékek (tanszéki csoportok). Megszűnik a szombathelyi és a debreceni népművelés-könyvtáros szakos képzés.
- Az ország valamennyi tanárképző főiskoláján az 1970-es évek közepén népművelési (majd közművelődési) szakcsoportok, tanszékek jönnek létre. Főszakká válik a népművelő-képzés. Szükséges megjegyezni, hogy a 70-es években a népművelésről közművelődésre történő fogalomváltás egyben azt is jelenti, hogy a köz művelődése részint sokkal szélesebb körű és színesebb tevékenység, mint amihez a legjobban felszerelt művelődési ház képes lehetőséget teremteni, részint olyan közösségképpen történik a gondolkodás, amely kikezdi az ún. kollektívizmus eszméjére épülő közösségfelfogást. A képzés ezekre a változásokra (a három „T” nyújtotta lehetőségek alapján) specializációk indításával reagált.

1 Tudomány és társadalom

- Számos nagyváros középiskolájában az 1975/76. tanévben megkezdődik a középszintű gyűjteménykezelői (könyvtáros, múzeumi és levéltáros) képzés.
- A minisztérium felfüggesztette az ELTE egyetemi népművelő szakára történő felvételt. A képzés mind a mai napig szünetel. A Tanárképző Karon művelődésszervező szakcsoport keretében főiskolai szintű képzésre kerül sor.
- A tárca engedélyezi két tanítóképző főiskola kutatási-képzési kísérletét. Esztergomban és Jászberényben, a három éves tanítószakkal szakpárban, négy éves népművelés és könyvtáros szakos képzés indul 1987/88-ban.
- 1990-ben a tárca szakképzési bizottságának javaslata alapján főiskolai szinten művelődésszervező, egyetemi szinten kulturális menedzser képzés indul, a népművelő-képzés jogutódaként. A debreceni és a pécsi egyetemen kezdetét veszi a kulturális menedzserképzés. A testület egyben azt javasolja, hogy a képzési egységek neve Művelődéstudományi Tanszékre változzon. Az intézményi tanácsok figyelembe veszik az ajánlást, de különféleképpen döntenek, jelezve a szakképzési irányultságok differenciálódását. A képzés igyekszik illeszkedni a kulturális élet plurális szerkezetéhez, a differenciálódó kulturális értékterjesztő tevékenységekhez.
- A rendszerváltás utáni években különböző okból megszűnik a debreceni, a sárospataki és a zsámbéki főiskolákon folyó népművelőképzés. Az ELTE továbbra sem indít egyetemi képzést. (OKJ-s tanfolyamokat hirdet). Az ELTE a Tanárképző Kar mellett a Tanítóképző Főiskolai Karán is (ismét) művelődésszervező szakot indít.
- A Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán megalakult a Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet (FEEFI). A Szent István Egyetem Jászberényi Tanítóképző Főiskolán 2000 januárjától létrejött a Társadalomelméleti, Közművelődési és Felnőttképzési Intézet.
- A Pécsi Tudományegyetemen 2005-ben a FEEFI Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Karrá alakult. Jászberényben a helyi értékelési/viszonyítási alapok és a tanítóképzés privilégiumait védők által állított korlátok fokozatosan szűkítették az egyetem és a kar érdekeit egyaránt szolgáló felnőttoktatás irányába tett paradigmaváltó törekvéseket, amely az intézet felszámolásához vezetett. A Szegedi Tudományegyetem Pedagógusképző Karán 2007 októberében Felnőttképzési Intézet alakult.
- A konzorcium védőernyője alá szerveződött képzőhelyek hosszas és bonyolult küzdelmeinek eredményeként, az ún. bolognai-struktúra keretében 2006 szeptemberétől andragógia (BSc) alapszak indulhatott a kormányhatározatban megjelölt négy választható szakiránnyal az ország több egyetemén, mintegy tizenkilenc helyen.
- A szak sikerességét befolyásoló másik meghatározónak tekinthető, hogy a rendszerváltás utáni kulturális értékközvetítő (művelődésszervező) szakemberképzésben felerősödött a felnőttképzési irányzat, a pedagógia mellett jelentős mértékben gyarapodott az andragógia jellegű tantárgyak száma. Megjelentek a 400-450 órás, több szemeszteres andragógia specializációk, amelyek elvégzését már az oklevélben elhelyezett „betétlappal” lehetett igazolni.

A valóság és a kihívások

Szükségszerűnek tekinthető, hogy a történelmi előzmények és tapasztalatok alapján, a munkanélküliség megjelenése, az UNESCO által megfogalmazott élethosszig tartó tanu-

lási program, az Európa Tanács Lisszaboni Nyilatkozatában rögzített kompetencia alapú képzési elvárások következtében, a hazai felnőttképzési törvény (2001. évi CI. tv.) követelményeként legalizálni kellett Magyarországon is az Európai Unióban már elismert andragógiát. Az eltelt évtizedekben Magyarországon a Durkó Mátyás nevével fémjelzett „illegitim andragógusképzés” a bolognai-felsőoktatási rendszerben legitim andragógia (felnőttképzési) alapszakká vált. A kulturális értékközvetítők andragógiai alapismeretekre helyezett, választható szakirányokkal (művelődésszervező, személyügyi szervező, munkavállalási tanácsadó, felnőttképzési szervező) differenciált BSc (Bachelor of Science) képzése, az induló MSc (Master of Science) képzésekkel a meghirdetésre kerülő majdani PhD (Doctor of Philosophy) doktori iskolával együtt tág kereteket hozott létre. Két megjegyzést szükséges ehhez hozzáfűzni. Az egyik: a konzorciumi keretek között akkreditált képzések alapvetően két irányzatot tartalmaznak. Az egyik a követhetetlenül változó, multinacionális cégek „humán erőforrást” képző elvárásainak való megfelelést, a másik a személyiségépítő, alkotó és kreatív ember képzését szorgalmazzák. Arról sem lehet megfeledkezni, hogy a kulturális értékközvetítő szakemberképzők közül sokan tartottak attól, hogy az elnevezés gondokat okoz. A félelmek ellenére a bolognai rendszerű formációban az andragógia az egyik legnépszerűbb alapképzési szakká vált. A 2007. évi statisztika alapján a szakok listáján a 10. helyet foglalta el. A helyezés aligha meglepő. A hazai felsőoktatási intézményekben a népművelés, közművelődés és művelődésszervező szakon az elmúlt évtizedekben több tízezres nagyságrendben folytattak tanulmányokat. A szakra felvettek valamennyien tanultak andragógia jellegű tantárgyakat. A családok túlnyomó többségében nem volt ismeretlen az andragógia tárgya és tartama. Indokolatlan volt a félelem, hogy az érdeklődők nem tudnak mit kezdeni az elnevezéssel. A szak népszerűsége ezért aligha tekinthető a hazai pedagógia megújuló eredményének.

A problémát kevésbé az jelenti, hogy a felsőoktatási intézményekbe jelentkezők nem tudnak mit kezdeni az andragógia elnevezést viselő alapszakkal, hanem az, hogy a felnőttképzés elmélete és gyakorlata miként lesz képes a társadalom és a gazdaság elvárásainak megfelelni? Mennyire tud hozzájárulni a kulturális értékekhez való hozzáférés lehetőségeinek biztosításához, a társadalmi méretekben és léptékben történő esélyegyenlőség elősegítéséhez? A felnőttképzés terén az értékek közvetítésében és feldolgozásának elősegítésében milyen szerepet tud vállalni a társadalom, és mekkora mértékűt az állam? Mik azok az értékek és normarendszerek, amelyek az állam, a társadalom, esetleg mindkettő egyformán közvetítésre (terjesztésre) érdemesnek tart? Az értékek közvetítéséhez és feldolgozásához szükséges (állami, társadalmi, infrastrukturális) feltételek, hogyan, milyen mértékben és léptékben fognak intézményesülni? A neveléstudományban elkerülhetetlen paradigmaváltás hogyan rendezi a felnövekvő nemzedék oktatása-nevelése és a felnőttképzés, a pedagógia és az andragógia egymáshoz való viszonyát? S a szakemberek képesek lesznek-e arra, hogy megfogalmazzák a különbözőségek egységét?

Irodalom

Bajusz Klára – Filó Csilla – Németh Balázs: *A magyar felnőttoktatás története a XX. század közepéig*, PTE FEEFI, Pécs, 2004.

Ekvivalenciától a kompetenciáig = Educatio, 2007. nyár

Farkas Éva: *Rendszerváltás a szakképzésben. A szakképzés szerkezeti, tartalmi átalakulása Magyarországon 1989 után, különös tekintettel az iskolarendszerű szakképzés reformjának jellemzőire a képzést végző intézmények aspektusából*, PhD-értekezés, Debreceni Egyetem BTK, Debrecen, 2007.

Fónai Mihály – Drabanc Róbert: *Vázlat a népművelő- és művelődésszervező-képzés történetéhez Nyíregyházán = Kultúra és Közösség*, 2000. 4. sz. – 2001. 1. sz.

Győry Csaba: *A képzésfejlesztési kísérlettől az akkreditációig = Kultúra és Közösség*, 2001. 2-3. sz.

Győry Csaba: *Képzésfejlesztés konzorciumban. In: A magyar felsőoktatás jövője az Európai Unióban* (szerk.: Magyar György), Esztergom, 2004.

Hidy Pálné: *Kultúraközvetítő szakemberek képzése az egri Eszterházy Károly Főiskolán = Kultúra és Közösség*, 2000. 4. sz. – 2001. 1. sz.

Juhász Erika: *A Hajdú-Bihar megyei felnőttoktatás intézményrendszere a hazai felnőttoktatás történeti tendenciáinak tükrében*, PhD-értekezés, Debreceni Egyetem BTK, Debrecen, 2005.

Kleisz Teréz: *A népművelés és a szociális munka szakmásoadása angolszász és magyar metszetekben*, PhD-értekezés, Debreceni Egyetem BTK, Debrecen, 2005.

Kraiciné dr. Szokoly Mária: *Felnőttképzési módszertár*, Új Mandátum Könyvkiadó, 2004.

Pordány Sarolta: *Civil „utazások” a kilencvenes évek hazai felnőttoktatásában. A Nyitott Képzések Egyesület tevékenységének története 1989-1996. In: A magyar felnőttoktatás története* (szerk.: Maróti Andor, Rubovszky Kálmán, Sári Mihály), Budapest, 1998.

Sári Mihály: *A felnőttképzés praxisa és a felnőttképzők oktatása egyetemeken, főiskolákon = Kultúra és Közösség*, 1998. 4. sz. – 1999. 1. sz.

Sz. Tóth János: *A népfőiskolai modell a XIX-XX. században, szerepe és fejlődése a magyar művelődésben*, PhD-értekezés, Debreceni Egyetem BTK, Debrecen, 1998.

T. Kiss Tamás: *A népnevelőtől a kulturális menedzserig (Fejezetek a népművelőképzés fejlődéstörténetéből)*, Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete – Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.

T. Kiss Tamás: *Foglalkozás, szakma, hivatás = Kultúra és Közösség*, 2002. 2. sz.

T. Kiss Tamás: *A kulturális értékközvetítő szakemberek paradigmaváltásai = Kultúra és Közösség*, 2003. 2-3. sz.

T. Kiss Tamás: *Kulturális értékcsere = Kultúra és Közösség*, 2005. 1. sz.

T. Kiss Tamás – Tibori Tímea: *Az illegitim andragógusképzés megteremtője. In: Az illegitim andragógusképzés megteremtője. In memoriam Durkó Mátyás* (szerk.: Balipap Ferenc), Magyar Művelődési Intézet – Karácsony Sándor Művelődési Társaság, 2006.

T. Molnár Gizella: *A közművelődési szakemberek képzése a SZTE JGYTF Kara Közművelődési tanszékén 1975-2000 = Kultúra és Közösség*, 2000. 2-3. sz.